Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 143 (15117) ◆ 1993 чылдың август 3, вторник ◆

Солунга ат салган шагы 23.20. Садар өртээ 10 рубль.

Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазының ажылының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1993 чылдың август 2. № 49. Кызыл хоорай.

Албан-дужаалын соора ажыглааны дээш Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Геннадий Санчы-Мадипович Иргитти тудуп хоругдааны-биле холбаштыр база Тыва Республиканың прокурорунуң 1993 чылдың июль 31-де киирип келген бижиинге үндезилеп **доктаадырым болза:**

1. Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазының хүлээлгелерин күүседиринден Г. С.-М. Иргитти суд шиитпиринге чедир түр чайладыр.

2. Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазының хүлээлгелерин күүседирин район чагыргазының даргазының оралакчызы Александр Намзыраевич Бууруладайга хүлээндирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

ХҮННҮҢ
МЕДЭЭЛЕРИ

СААЛДА БЕДЭЭН

Бо чай чаъс-чайык-биле элбек. Ооң кавыны-биле оът-сиген кайда-даа эки үнген. Көктүг-шыктыг чайлагларда көжүп чеде берген фермаларның сүт-саазы көвүдеп эгелээн. Ак-Даш сүт-бараан фермазы ындыгларның санынга кирер. Ол коллектив Сүт-Хөл районда чаа тургустунган ажыл-агыйларның бирээзи «Ак-Даш» совхозка хамааржыр.

Сүт саалдазы бедээн бо ферма Шеми-Аксында чайлаглап турар. 60 баш саар инектиң ажаакчыларындан саанчылар Алевтина Ондар, Татьяна Моңгуш өскелерден хөй сүттү саап ап турар. Черле ынчаш ук ферма бир инекке онааштыр сүт саалдазының талазы-биле районда дээре көргүзүглерлиг деп санадып турар.

Саанчыларның хөй сүттү бүдүреринге инек кадарчызы Идам-оол Ховалыгның киирип турар үлүү улуг. Элбек оъттуг, кара суглуг хемнер уну ооң ферма инектерин одарладыр черлери ол.

Ак-дашчылар бүдүрүлгечи эки көргүзүглерни Тыва Республика Хүнүнге тураскаадып турар.

(Бистиң корр.)

ЧАА ЭМНЕЛГЕ ТУДУУНДА

Найысылалдың хавак кырынга база бир чаа эмнелге бажыңы бо чылын бүдер, аңаа халдавырлыг аарыглардан аараннарны эмнээр.

Амгы үеде ооң ханаларын салып, элээн бедидир тудупкан, ында аңгы-аңгы бригадалар шалыпкын ажылдап, улуг-хуузун чогуур өйүнде күүседип турар. Ылаңгыя аныяк бригадир Валерий Хөлчүкпенге удурткан дашчылар бригадазы черле кызымак күженип турарын демдеглээри өөрүнчүг. Ында шалыпчылар Ашак-оол Моңгуш, Роберт Натсак, Марат Ондар, Юрий Иргит, Юрий Маады болгаш өскелер-даа бедик мергежилдиг, кызымаң ажылдап турарлар.

— Бир эвес тудуг материалдары-биле үзүктел чокка хандырар-ла болза, сентябрь айда хүлээлгевисти бүрүн күүседип, онаашкан үлүүвүстү дужаап бис, чүге дээрге мээң бригадам кежигүннери хоорайның өске-даа хөй тудугларга чедиишкинниг болуп, арга-дуржулгалыг апарган улус чүве — деп, аныяк бригадир бүзүрелдиг илеретти.

Сандан САНДЮ.

ТОС ЧАДЫРДА ХЕВЭЭР БИС

Чогаалчы-журналист В. Серен-оолдуң «Чогаадыкчы эвилелдерге чогумчалыг өргээ» деп ат-биле июль 23-теги «Шынга» үнген чүүлүн номчааш, чурттап олурар «өргээвис» дугайында эргий болдавас аргам чок болду. Тываның Чогаалчылар эвилели 1942 чылда тургустунган, эң улуг назылыг чогаадыкчы эвилел. Ынчалза-даа мынчага чедир бодунуң оран-савазы чок ажылдап келген. Сөөлгү он-он чылдар иштинде Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга ийи бичии өрээл хөлезилеп, сыңчып олуруп келген эвилел чүве. А бо чылдың апрельден бээр бодунуң-на үндезилеп тургусканы «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнүң колдуунуң адаанда кыстынып Тываның ном үндүрер чериниң соок суг безин чок, капитал септелге негей берген бажыңында көжүп келген. Оон эки бажың хөлезилеп алыр акша-хөреңгивис чок, харын-даа сеткүүлдүң ийиги тургузукчузу — Тываның парлалга яамызының «Улуг-Хемге» үндүрүп берген акшазының ачызында мында сыңнып олурарывыс бо. Шынап-ла, чегенчиг байдал аа. Тыва чогаалчылар «тос чадырдан» үнген болзувусса, ам-даа ол-ла чадырда чурттап олурар хевээр бис дизе, хөөредиг барык чок ийин.

Чоок-кавы биске дөмей республикаларның Чогаалчылар эвилелдериниң бажың-балгаттары кандыг дээрзин номчукчуларга сонуургадып көрейн деңнеп көрзүңнер. Хакасияның Чогаалчылар эвилели 4 өрээл чаагайжыткан, хакас классик Н. Доможаковтуң чурттап олурганы бажыңда, хөлези акшазын аңаа чуртталга бажыңынга деңнеш төлеп олурар. Даг-Алтайның эвилели — чаагайжыткан бажыңның бирги каъдында хөй өрээлдиг делгем девискээр ээлээн, харын-даа өске албан черлеринге хөлезиге берип турар улус. Бурятияның 5 өрээл чаагайжыткан квартирада, а Якутияның шуут-ла орду деп болур, тускайлаң улуг бажыңда. Бистиң байдалывыс-биле деңнээр-даа аргажок эки байдалдарлыг кожа-хелбээ эвилелдерге адааргавас аргавыс чок ышкажыл.

Бир эвес тыва культураның, ооң кол үндезиннери болур чогаадыкчы эвилелдерниң келир өйүн, өзүп-сайзыраар салым-чолун бодаар чүве болза, шынап-ла, амыдырап-чурттаарынга таарышкан чогумчалыг өргээни оларга хайырлап болгу дег. Чогаалчылар, композиторлар, уран чүүлдүң өске-даа ажылдакчылары чаңгыс өргээге чурттап, чогаадыкчы ажыл-ижин хүннүң чугаалажып, боттарынга чогаадыкчы салдар-хөөнүн чедиржип, бодал-сагыжын солчур чүве болза, кайгамчык-ла аа! Та чеже чаа ыры, шүлүк, шии, көргүзүг төрүттүнер чүве. Чогаалчыларга келген аалчы ол-ла бажыңда олурар ынак композиторунга чүге кирип көрбес чүвел. Ол кончут таптыг болур-дур.

Сагыш ышкаш болган болза, Саглы ышкаш хову болза дижир болгай. В. Серен-оолдуң чүүлүнде бижээни дег, Кызыл партизаннар кудумчузунда 38 дугаар бажыңда гостиницаның — чогаалчы С. Токаның чурттап чораан талазын чогаадыкчы эвилелдерге берипкен болза, чогумчалыг-ла шиитпир ол болур-дур. 1990-1991 чылдарда хөй-ле организация, албан черлери дүшкен коммунистиг партияның өнчүзүнүң үлежиинге киржип, бажың-балгатка, эт-сепке чедиишкен болгай. Ам кырында дээвиир, чаглак чок чогаадыкчы эвилелдерже Тыва Республиканың Чазаа, эт-хөреңги башкарып турар улуг албан черлери ээ көрүп, бистиң бо дилээвисти хандыржып бээр болза, чаагай үүлени бүдүргени ол болур ийик. Оон башка акша-төгерик талазы-биле чегей ядыы эвилелдер боттарывыска кажан-даа өске ындыг өргээ садып ап шыдавас бис. А бистер боттарывыстың талазындан ол өргээге ёзулуг ээ болуп, ону культураның база бир көскү төвүнче шилчидип, сагыш-сеткил эртинезиниң уязы кылып шыдаар бис.

Николай КУУЛАР.

Тываның **Чогаалчылар эвилелиниң башкаар чериниң** даргазы.

Мал чеминиң белеткели: шалыпчы ай

НЕДЕЛЯДА ӨЗҮЛДЕ 513 ТОННА

Барыын-Хемчик районда мал чеми белеткээриниң талазы-биле тургустунган штабтың ээлчеглиг хуралы чоокта чаа болган. Районда мал чеминиң белеткелиниң чорупп турарының дугайында кыска дыңнадыгны аңаа район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному М. А. Сарыглар кылган.

Кол агрономнуң кылган дыңнадыындан алырга, районнуң ажыл-агыйлары бо чылын ниитизи-биле 9695 тонна сигенни белеткээр ужурлуг. Июль 26-га чедир 875 тоннаны белеткээн. Мал чеминиң белеткелинде 252 кижи ажылдап турар. 37 сигенчи звенодан 14 звенону механизастаан болгаш чартык механизастаттынган. Районнуң сигенчилеринде сиген кезер 25 машина бар.

Чаашкынныг хүннер болуп турганы-биле база сиген кезер техниканы чогуур үезинде септеп кылбааны-биле баштайгы хүннерде ажылдың темпизи хөлчок куду боор турган. Эрткен неделяда районнуң сигенчилери 465 га шөлден 513 тонна сигенни сараатташ. Ниитизи-биле 800 га, ооң иштинде хөй чылдыг сиген 700 га шөлден кестинген.

Мал чеми белеткээр талазы-биле «Барлык» бүдүрүлге кооперативтериниң каттыжыышкыны мурнап турар. Бо ассоциацияның сигенчилери 230 тонна сигенни кезип сараатташ. Мында мал чеминиң белеткелинде 6 кооператив киирген. Ол кооперативтерден тараа өстүрүп, сиген белеткээр механизастаан «Чалгыг» кооператив (даргазы Светлана Шырып) 90 тонна, картофель өстүрер «Сайзырал» кооператив (даргазы А. С. [illegible]) 55 тонна сигенни кезип сараатташ, өскелерни мурнап турар.

Мал чеми белеткээр шалыпчы айга «Дөң-Терезин», «Хөнделең» бүдүрүлге кооперативтериниң ассоциациялары (даргалары М. К. Ооржак, О. О. Ооржак) хөлчок оожум темпилиг ажылдап турарлар. Бо ийи ажыл-агый чүгле 50-60 тонна сиген белеткеп алган. «Дөң-Терезинниң» удуртукчулары сиген кезер, сараатаар, бөлер машиналарны Бии-Хем, Бай-Тайга районнарындан ам чаа тып-тынып алганын штаб хуралынга чугаалаадылар.

Хөнделеңниң ассоциация даргазы, суму чагыргазы, көдээ Совет бо ажылче шоолуг сагыш салбайн турар. Ассоциацияның даргазы О. О. Ооржак бир неделя тывылбайн, бодунуң хууда ажылын кылып чоруй барган. Хензиг-оол Күжүгеттиң мал чеми белеткээр звенозунуң ажылы ам-даа хөнүвээн, сараат салыр техниказы үрелгенинге сылдап, сараат салбаан. Хол-биле чүгле 2-3 кижи сиген кезеп турар. Хөнделеңчилер ында ажылдап турар район төвүнүң шефчилеринге ынаныш олурупкан. Кайы-даа ажыл-агыйның девискээринде сигенниң үнгени хөлчок. Хөй чылдыг сигенниң кезер үези эрткен. Штаб хуралынга бо ийи ажыл-агыйның удуртукчуларын тургузуп, аксы-сөзүн алган, шыңгыы чугааны кылган.

Районнуң арат ажыл-агыйлыглары мал чеминиң белеткелинче база киирген. Бо талазы-биле Эрги-Барлыкта арат ажылдыг Амыр Кара-Сал 20 тонна, Анатолий Моңгуш 24 тонна сигенни кезип, сараттаан, өске араттарны мурнап, үлегерин көргүзүп турар.

Штаб хуралынга районнуң ассоциацияларынга сиген кезип, белеткээриниң чаңгыс аай өртек-үнезин база дугуржуп чугаалашкан. Бирги класстың сигенин кескен, механизастаан звеного бир тоннаны 2000 рубльди, чартык механизастаттынган звеного 5000 рубльди, хол-биле кескен бирги класстың сигенинге бир тоннаны 10 муң рубльди төлеп бээр, а ийиги, үшкү класстың сигенинге оон эвээш.

Шалыпчы айга идепкейлиг киржип, шаңналдыг черни алырын «Алдын-Булак» бүдүрүлге кооперативиниң ассоциациязының даргазы Ч. Х. Дожулаа чугаалап, өске эш-өөрүн база олче кыйгырган.

Хоюг-оол МОҢГУШ.

ЧАЪС ШАПТЫКТАП ТУРАР

Бай-Тайга районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Октябрь Салчакович Таргынның дыңнатканы-биле алырга, районда 256 га шөлден сиген кестинген. Ажаап алдынганы 186 га, ниитизи-биле 764 тонна сиген белеткеттинген. Бай-Тайга — Тывада сиген-ширбиил өзүлдезиниң талазы-биле байлак районнарның бирээзи. Ында хөй чылдыг тарымал сиген безин 2000 га черле. Сөөлгү айда чагган хөй чаъс мал чеминиң белеткелинге улуг шаптыкчы болдурган. Кезип каан сиген кургап четтикпейн, чыдыр деп барган дээрзин дарга дүвүреп медеглээн.

Борис ОНДАР.

Дүжүт ажаалдазынга белен сен бе?

ТАРАА ЧААГАЙ, ТЕХНИКАНЫ БЕЛЕТКЭЭР

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң хову-шөлдеринде дүжүт бо чылын кажангызындан-даа чаагай үнген. Үнген тарааның арыын, деңдескизин. Ындыг чаагай тараа көргеш, кижиниң сагыш-сеткили ала-чайгаар-ла хей-аът кире бээр-дир. Чер кежиин бээр, ынчаарга ону канчап ажаап алырыл деп айтырыг база тургустунуп келир.

Совхозтуң кол инженери Сергей Ооржак, кол агроном Уйнуу Шаравии, шаң эргелекчизи Светлана Аракчаа, комбайнер Ховалыг Уштулаң-биле ол дугайын чугаалажыр аргалыг болдум.

— Ханы-Чоога, Даштыг-Кожагар, Баян-Кол ховуларының тараазы, шынап-ла, магалыг-дыр, дыка-ла чаагай үнүп чыдар-дыр, а дүжүт ажаалдазынга кирер машина-техниканың байдалы кандыг ирги? — деп кол инженер С. Ооржактан айтырдым.

— Байдал ол талазы-биле мун-не чүгээр деп болур. Комбайннарны четчелеп көдүвүс, белеткенмээже черле хоржок, үе чүү боор, саадаар эвес. Артык кезектер айтырыы, ажыы-биле чугаалаар апаар, дыка-ла берге-дир. Баазада чок болур, өртек дээрге талыгыр. Ынчалзажок, ам канчаар, ол-бо тыптынып, кылдынып-ла тур бис. Бөгүннүң байдалы-биле алырга, алды комбайн кезеринге белен, а доорту — септелгеде.

Кывар-чаар материалдарга хамаарыштыр ол мынча диди:

— Чогум үндезинниг санаашкын кылбадым. Дыка нарын айтырыгларның бирээзи бо. Он ажыг тонна солярка бар, ол чүү боор. Республика, район деңнелдиг тускай эртемниглер келгеш, совхозтарның хову-шөлдерин кезип, артык кезектер, кывар-чаар чүүлдерни көргеш, черле боттуг дузадан чедирзе деп бодагылаар-дыр мен. Тараа, шынап-ла, магалыг.

Кол агроном Уйнуу Оссуровиң бистиң чугаавысты база дыңнап турган болгай, ынчангаш оон мындыг айтырыг салдым:

— Тараа ажаалдазын, кезилдени организастап чорударының ажыл планы бар бе, бо шөлдерден ортумаа-биле гектардан каш центнер дүжүт ап болурул?

— Ийе, планын кылып турар бис. Мактанмайн турарым бо, механизатор тараажыларга чоргаарланыр мен, кызымак улус, бо чылын оларның сагыш-сеткили сергек-тир, ол хире тарып өстүрүп алган дүжүдү дээш дөмей-ле эрес ажылдаарлар. Ынча центнерни алыр деп чиге чугаалаары ам-даа эрте ыйнаан, ынчалзажок ниитизи-биле гектардан он ийи чеде бээр ирги бе. Ынчаар-ла бодап турар бис. Үе-шак нарын, артык кезектер айтырыы нарын дээш үе чидирген херээ чок деп бодаар мен. Тыптынар апаар, черле саададып болбас. Айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинер боор дээрзинге идегеп турар мен.

Оон соонда шаңга келдим. Мында бо чылдың чаа дүжүдүн хүлээп алырынга шуптузу чүве белен. Девискээрни кылайтыр ширбип, аштап каан, тараа арыглаар машиналарны чыскаай тургузуп каан. Шаң эргелекчизи Светлана Аракчаа тарааны хүлээп алырынга шаң белен деп чугаалады. Бир эвес ийи муң ажыг гектарның тараазы он ийи центнер дээш дүжер болза, улуг шаң херек, мону бодаарымга, кызыы ышкаш. Кедизин бодап чугаалаарым ол-дур ийин. Ийи муң га чаштырган шөлде тараа хоомай үнген чер чок ийин.

Сиген кезилдези база эгелээн. Дүжүт ажаалдазынга белеткелди шыңгыы кичээнгейге албас болза, үе саадаар эвес, өйү келген тараа чаапдаа турда, быжа бээрин билир-ле болгай бис.

Ук совхозтуң комбайнерлериниң холу дыңзыг, сорук күштүг. Хүлээлгезин бүзүрелдиг бүдүрерлер, бүтпес чүве турбас болзун.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

РФ ДС-ТИҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК СЕССИЯЗЫ

МОСКВА (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Россияның Дээди Совединиң июль 31-де Москвада ажыттынган ээлчег чок сессиязынга сөөлгү хүннерниң политиктиг болуушкуннарын чугаалажып көрүп турар.

Баштай РФ-тиң Президентизиниң осетин-ингуш мөөсилдежиишкиннериниң девискээринге онза байдалды узадыр дугайында Чарлыын бадылаар дээш сессияны чылдырганын чарлаан турган. Ол чүгле чаңгыс хүн ажылдаар ужурлуг турган.

Ындыг турбуже, Дээди Советтиң баштыңы Руслан Хасбулатовтуң ооң мурнунда хүн телевидениеге чугаазы, оон хүн чурумун калбартыр арганы тургускан.

Шынап-ла, ындыг болган-даа. Бирээде, депутаттар хүн чурумун Виктор Баранниковту айыыл чок чорук министриниң албан-хүлээлгезинден чоокта чаа хостааны-биле холбашкан пунктулар-биле немээрин шиитпирлээннер. Ол ышкаш Министрлер Чөвүлелиниң дугайында Хоойлуга эдилгелерни база чугаалажып көөрүн шиитпирлээн.

Оон аңгыда, РФ-тиң Конституциязының кол-кол министрлерни томуйлаарының болгаш хостаарының чурумунга хамаарышкан чамдык чүүлдерин сайгарып тайылбырлаар.

Акша саазыннарын солуур дугайында Төп банкының чоокта чаа хүлээп алган шиитпирин база-ла парламентиге чугаалажып көөр.

Ээлчег чок сессия август 2-де бодунуң ажылын үргүлчүлээн.

АКША СОЛУЛГАЗЫ

1961-1991 чылдарда үндүрген ССРЭ-ниң казначей билеттерин, Күрүне банкызының билеттерин болгаш 1992 чылга чедир үндүрген акша билеттерин эргилдеден уштуп турарының чылдагааны саазын акшаларның хемчээлдериниң болгаш хевирлериниң янзы-бүрү болдурбазы-биле чорудуп турар дээрзин Тыва Республиканың Национал банкызы чонга тайылбырлап турар.

Акша солчулгазы эгелээн үеден бээр күрүне банкыларының албан черлери 70 миллион ажыг саазын акшаларны саарылга эргилдезинден ужулган.

Чуртка акша саарылгазын экижидер болгаш саарылгада турар акша билеттериниң хөй санын таарыштырар талазы-биле 1993 чылдың июль 26-да үнген Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыынга дүүштүр 1, 3, 5, 10 рубль үнелиг акша билеттери орнаашкынның доктааткан хуусаазы төңгүжеге чедир азы августу төндүр садыг-саарылгага күштүг болуп артар. Ынчангаш ол акшаларны садыг черлери, өске-даа албан черлери, организациялар айыттынган хуусаа иштинде күштүг деп чүвени барымдаалааш, хүлээп алыр-даа, дедир бээр-даа ужурлуг. Коммерция банкылары ындыг акшаларны шалың кылдыр бербес болгаш өске-даа садыг-саарылга кылбас, а оларны төп санажылга кассаларынга киир дужаар.

1961 чылда база оон соонда-даа үндүрген демир чоос акшаларны эргилдеге хевээр арттырар.

Национал банк 1, 5, 10, 20 рубль үнелиг чоостарны, а бо чылдың августа 50 рубль үнелиг демир акшаны бүдүрүп эгелээр.

Садыг четкилери, харылзаа бүдүрүлгелери, ажаалга банкылары адырыктаарынга хереглээр чоос акшалар чок апарган таварылгада оларны хандырып турар коммерция банкыларындан алыр хүлээлгелиг.

1961-1992 чылдарда үндүрген акша билеттерин чаңгыс хары угда орнаары көвүдээни-биле холбаштыр хамаатылар Ажаалга банкызындан 35 муңнуң орнунга 100 муңну орнап ап болур чүве болганда, оон шыгжамыр санындан 65 муң рубльдеп ашпайн турар акшаны ап болурунуң аргазы бар. 1992 чылда үнген он муң акшаның билеттерин кызыгаарлаашкын чокка орнап турар.

Оон аңгыда, Ажаалга банкызының албан черлери кижиниң өлгениниң дугайында херечилелди алган таварылгада Россия Федерациязының хамаатыларынга үндүрүп ап турары акша билеттерин долу түңү-биле бээр.

Бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге кассаларда арткан акшаларны актылааш, хүлээп алыры бо чылдың июль 26-да төнген. Кылып турар ажылының аайы-биле кандыг-бир чылдагааннар-биле коммерция банкыларынга кассада арткан акшазын дужаап четтикпейн барган болза, тайылбырлыг бижик-биле ажылдап турар коммерция банкыларының төп санажылга кассаларынга ол акшаны дужаар. Оон ынай ол тайылбырларны санажылга кассазының төптеринге көөр.

Тыва Республиканың национал банкызы 1961-1991 чылдарда үндүрген акшаларны солуп алырынга четчир санныг акшаны курлавырлап алган. Акша солуурунуң талазы-биле туруп келген айтырыгларны ТР-ниң банкызынга киирери чугула. Телефоннары: 2-54-75, 3-38-93.

Нина СЕМКИНА.

ТР-ниң Национал банкызының операция кассаларының килдис начальниги.

Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргитти тудуп хоругдаан факт дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1991 чылдың июль 31. № 298. Кызыл хоорай.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң кыңчыктырбас талазы-биле ажылды республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының чорудуп турарын баштайгы чартык чылда оларның ажыл-чорудулгазының анализи көргүзүп турар. Өжегерээн өлүрүкчү үүлгедиглерни идепкейлиг истеп, соксадып турар апарган. Организастаттынган кем-херек үүлгедиишкиннеринге, хээли алыр-бээр чорукка, экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле хемчеглерниң комплекизи боттанып турар. Бо күжениишкиннерни Тыва Республиканың Чазаа деткип келген болгаш моон соңгаар-даа деткиир. Ынчалзажок хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының чамдыктарының хөделиишкиннерге политиктиг чажыт будалдырышкын-күткүүшкүннер [illegible] кезээ болуп бар чылдар болгаш янзы-бүрү партияларның шимчээшкиннериниң, бөлүглежиишкиннериниң салдарынга алзып турар шинчи бар дээрзин Чазак демдеглеп тур. Ындыг болуушкун-биле Чазак эптежир деп бодавайн турар.

Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргитти 1993 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан болгаш истелгениң хоругдал черинде тудуп турар. Күрүнениң хөй түңнүг акшазын оорлаан дээр бөлүк кижилерниң херээн бо чылдың июль 6-да оттурган турган, ол херекке Г. С.-М. Иргит киржилгелиг деп ону буруудаткан, ынчаарга ук херектиң дугайында Тыва Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал билир болгаш истелгени дүргедедирин ИХМ-ниң экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң эргелел начальниги Н. М. Тас-оолдан боду негеп турган.

Кем-херек үүлгеткен хамаатыы бүрүзү хоойлу мурнунга харысалганы хүлээри дээш Чазак туржуп турар. Истелге болгаш суд органнарының ажылынга Чазак холгаарлавайн, янзы-бүрү ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээр, кадрларын быжыглаар талазы-биле оларга дузалаары-биле кызыгаарлаттынып, ол органнарның таарымчалыг ажылдаарынга байдалдарны тургузуп, ындыг болза-даа хоойлу-дүрүмнү болгаш хамаатыларның эрге-ажыктарын камгалаар айтырыгларга корум-чурумну тургузарын эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчуларындан негээрин бодунуң хүлээлгези кылдыр санап турар. Г. С.-М. Иргиттиң херээниң талазы-биле истелгеге Чазак холгаарлап киржир деп бодавайн турар. Ынчалзажок мында чамдык чүүлдер ханы дүвүрелди болдуруп турар.

Бирээде, тудуп хоругдаанының байдалы. Чазак хуралынга киржир кылдыр Г. С.М. Иргит чаладып келген үеде ону Тыва Республиканың Чазааның бажыңынга тудуп хоругдаан. Ону тудуп хоругдаар дугайында чөпшээрелди 1993 чылдың июль 28-те берген турбуже, Иштики херектер министерствозу болгаш респрокуратура ону тударының өске черин болгаш үезин тыппааның чылдагааннары билдинмес болуп турар.

Ийиде, чагырга даргаларынга, Чазак кежигүннеринге хамаарыштыр кеземче херээниң истелгезин чорудар таварылгаларда канчаар хөделириниң чуруму республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчуларынга эки билдингир. Ындыг турбуже, хөделириниң чаңгыс аай шугумун ажылдап кылыр дугайында иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал-даа, республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак-даа Тыва Республиканың Президентизинге, оралакчы президентизинге, Тыва Республиканың Чазааның удуртукчуларынга баш бурунгаар дыңнадыр деп бодаваннар. Тударынга чедир каш-ла шак арткан турда, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының Күрүне-эрге-хоойлу килдизиниң начальниги В. А. Агбанның дамчыштыр бижикти Президентиже чорутканы, ынчангаш Тыва Республиканың Чазаан херек кырында болдунган фактының мурнунга тургускан.

Үште, Г. С.-М. Иргитти туткуже чедир херек талазы-биле истелгени чүгле чаңгыс кижи — С. Г. Горев чорудуп келгени, а ону өске кижилер тудуп хоругдааның чылдагааны билдинмейн турар. Г. С.-М. Иргитти чогум-на ол хүн, Тыва Республиканың Чазааның бажыңынга тудуп хоругдаар дээн байысаакчыларның планының дугайында иштики херектер министриниң истелге талазы-биле оралакчызы Ш. М. Шойжун безин билбээн. Тудуп хоругдаар дугайында чөпшээрелди республика прокурорунуң оралакчызы В. Г. Гаспарян берген.

Болуушкуннарның дүрген болдунганы, республика прокуратуразының, Иштики херектер министерствозунуң, Чазак аппаратының хөделиишкиннериниң дугуруштунмааны үе-шаанда чыглыр, байдалды хандыр сайгарып көөр, коллективтиг бодамчалыг шиитпирни хүлээп алыр арганы Президентиге болгаш Чазакка бербээн.

Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының чамдык удуртукчуларының болгаш ажылдакчыларының хөделиишкиннери политиктиг характерлиг бодалдар-биле тодаргайлаттынып, эң чугула айтырыгларны шиитпирлээринден чоннуң кичээнгейин алаактырар сорулгалыг болуп турар-дыр деп түннелди кылырынче херектиң үстүнде айыттынган болгаш өске-даа байдалдары албадап турар-дыр, ындыг байдалды канчап-даа болдуруп болбас. Тыва Республиканың Президентизиниң, Дээди Совединиң болгаш Чазааның кайгамчык улуг күжениишкиннери-биле чедип алдынган политиктиг байдалдың болгаш националдар аразының харылзааларының быжыг турууштуг чоруун камгалап арттырарынга ындыг хевирлиг хөделиишкиннер идигни бербейн турар.

Бо херек талазы-биле истелгеге холгаарлаашкынны Чазак кылбас болгаш аңаа политиктиг характерни утканы киирер дээр кандыг-даа оралдажыышкыннарны баш удур соксадыр болгаш истелгениң чоруп турарының дугайында шын медээ-биле чонну хандырар.

Демдеглеттинген чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргитти тудуп хоругдаар дугайында Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга чогуур үезинде дыңнатпаан республиканың прокуратуразының болгаш Иштики херектер министерствозунуң хөделиишкиннери мөөрүлүг эвес деп санаар. Истелге херээнге холгаарлап болбазының шугумун Чазак барымдаалаар.

2. Г.С.-М. Иргитти Тыва Республиканың Чазааның бажыңынга тудуп хоругдаар кылдыр үени болгаш черни шилип алганынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң шиитпири Тыва Республиканың Күрүне тугунга, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга хүндүткелди божаннадып, республикада политиктиг байдалды быжыг турууштуг, националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң чайгылыш чок ажыл-чорудулгазын барымдаалап көрбейн, хүлээп алдынган болганда, ук шиитпирни буруу шавар.

3. Чазак кежигүннери, тус чер чагыргаларының даргалары республиканың чурттакчылыг черлеринге байдалды контрольга алыр, Г. С.-М. Иргитти тудуп хоругдааның фактызын политиктиг байдалды божаннадырынга, националдар аразынга өжээннежилгени вөскүдеринге ажыглаар дээн оралдажыышкыннарга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр ужурлуг.

4. Тыва Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салга ээлчеглиг шөлээни бээр дугайында Тыва Республиканың Чазааның шиитпирин түр соксадыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1993 ЧЫЛДЫҢ БИРГИ ЧАРТЫЫНДА ТЫВАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ БАЙДАЛЫ

Статистиканың Тыва Республика эргелелиниң дыңнадыы

Тываның социал-экономиктиг байдалын көргүзерге мындыг (миллион рубль):

Бирги кезенекте — бирги чартык чыл херек кырында өртектер-биле, **ийигизинде** — бо чылдың бирги чартыын эрткен чылдыы-биле деңнээрге (деңнештирген өртектер-биле)

Үлетпүр продукциязы	4641	76
Чоннуң хереглел барааннарын бүдүргени	2916	86
Акшаландырыышкынның бүгү хевирлеринден капитал салыышкыннар	5938	58
Акшаландырыышкынның бүгү хевирлеринден чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киргени, муң дөрбелчин метр	9,7	75
Нийти ажыглал транспорту-биле чүък сөөртүлгези, миллион тонна	1,1	46
Бир ажылчынның болгаш албан-хаакчының айда ортумак шалыңы, муң рубль	23,1	10,8 катап
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы	10231	8,9 катап
Өртектиг ачы-дуза чедирилгези	976	113
Улус ажыл-агыйынга орулга (январь-май)	266	2,8 катап
Хереглел өртектериниң түңнел көргүзүү	—	3,5 катап

1993 чылдың бирги чартыында ыяап-ла ажыглаары албан эвес барааннарны санаваска, хереглел өртектериниң көргүзүү 1992 чылдың декабрьга хамаарыштыр 343 хуу болган, оон иштинде аъш-чем барааннары — 353, аъш-чемниң эвес бараанар — 300, чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези — 669 хуу.

1993 чылдың январь-июньда эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, үлетпүр бүдүрүүшкүнү 24 хуу эвээжээн. Бо чылдың ийиги кварталында үлетпүрге бүдүрүүшкүннүң кудулаашкыны элээн шамдаан (бирги кварталдың түңнели-биле ооң бадыышкыны 32 хуу турган). Агроүлетпүр комплекизинде көдээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлерин бүдүрери болгаш садып алыры кудулаан.

Бо чылдың июль 1-де байдал-биле алырга, республикада 1829 тараачын (арат) ажыл-агыйлар оларга бергени 180,9 муң гектарның 90 гектар ортумак хемчээлинде тургустунган болуп турар. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле 44 тараачын ажыл-агыйлар ажыл-чорудулгазын соксаткан.

Республиканың улус ажыл-агыйының кол адырларында бүдүрүүшкүннүң кудулаашкыны эрткен чылдың бо үезинде турганындан чүък сөөртүлгезиниң болгаш пассажирлер аргыштырылгазын эвээжээринге чедирген.

Бо чылдың бирги чартыында 46 бүдүрүлгелерни хуужуткан. Олардан 25 бүдүрүлгени акцияжыткан, 36 бүдүрүлгеге хуужудулгаже чагыг кирген.

Нийти шөлү 351,3 муң дөрбелчин метр 6,5 муң квартираны чурттакчы чон хуужудуп алган, олардан 5,6 муң квартираны халаска берген. Күрүнениң чурттаалга фондузунда бүгү квартираларның 12,8 хуузу хуужуттунган.

САҢ-ХӨӨ

Республиканың улус ажыл-агыйы январь-май айларда (көдээ ажыл-агыйның, хереглекчилер кооперациязының, банкыларның бүдүрүлгелери чокка) 266 млн. рубльдиң орулгазын алган. Ол — эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 2,8 катап хөй-дүр.

Улус ажыл-агыйының дыка хөй адырларында карылгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелерниң саны көвүдээн; 1992 чылдың июнь 1-де оларның хуузу 34 турган болза, бо чылдың июнунуң эгезинде ол хуу 44 апарган. Карылгалыг бүдүрүлгелерниң дыка хөйү чурттаалга-коммунал бүдүрүлгелеринде (83,3 хуу), чоннуң амыдырал хандырылгазында (53,8), үлетпүрде (48,1) болуп турар. 5 айларда ажылдаанының түңнелин ёзугаар алырга, харылзааның бүгү бүдүрүлгелери карылгалыг болган.

Бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалын уламчылап турар төлелге сандараашкыны нарыыдап турар. Үлетпүр болгаш тудуг организацияларындан алдынган медээ ёзугаар алырга, хереглекчи бүдүрүлгелериниң алган продукциязы дээш өрези июль 1-де 2,1 миллиард рубльге ашкан болгаш июнь айда 50 хуута көвүдээн.

Төлелге сандараашкынының улгадып турары-биле чергелештир боттарының ажылдакчыларынга шалың болгаш өске-даа акша төлевирлерин бээриниң өрези бүдүрүлгелерде улам өскен, чүгле июнь айның төнчүзүнде безин үлетпүрде, тудугда, көдээ ажыл-агыйда ол түң 282 млн. рубль болган азы 1993 чылдың апрель 1-де 84 млн. рубль турган болгай.

ӨРТЕКТЕРНИҢ БОЛГАШ ТАРИФТЕРНИҢ КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

Бо чылдың ийиги кварталында бараанарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге өртектер айда ортумаа-биле 20 хуу (бирги кварталда ол көргүзүг 27 хуу турган) өскен.

Бо чылдың бирги чартыында бараанарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге хереглел өртектери 1992 чылдың декабрьыны-биле деңнээрге, ортумаа-биле 3,5 катап улгаткан. Бараанарга өртектерниң түңнел көргүзүү ол-ла үеде 332 хуу, өртектиг ачы-дуза чедирилгезинге ийи катап улуг — 669 хуу болган.

Чартык чылда өртээ аажок улгатканнарга — сүт болгаш сүт продукциязы (6,7 катап), балык продуктулары (6,6 катап), чуурга (5,5 катап), эът, куш эъди, колбаса кылыглары (4 катап), чигир (3,1 катап) хамааржыр.

Рынокта садып турар бараанарның өртээ дыка улуг боор турар. Бо чылын малдан алыр продуктуларның өртээ ортумаа-биле 4,2 катап, үнүш аймааның продукциязы — 5,4 катап өскен.

Аъш-чемниң эвес бараанарның өртээ чартык чылда ортумаа-биле 3 катап өскен.

Эмнелге, үүрмек бараанарга өртектер база дыка улгаткан (4,3 катап), электри бараанарынга (4 катап), эр улустуң идиктеринге (3,9 катап), хептерге (3,5 катап).

Өртектиг ачы-дуза чедирилгезинге өртектер болгаш тарифтер өзүп турар хевээр. Эрткен чылдың декабрьда турганы-биле деңнээрге, олар 6,7 катап өскен.

Амыдыралдың ачы-дуза чедирилгезинге өртектер эрткен үеде 4,2 катап улгаткан. Соодукчулар септээринге ачы-дуза чедирилгезиниң доктааткан өртээ (11 катап), идиктер септээриниң, баш таарар черлерниң, орнукшудулганың ачы-дуза чедирилгезиниң (5 катап), химиктиг аштаалганың (3 катап) өскен.

Харылзааның ачы-дуза чедирилгезинге өртектерниң болгаш тарифтерниң көргүзүү эрткен чылдың декабрьыны-биле деңнээрге, бирги чартык чылда 926 хуу болган. Почта харылзаазынга доктааткан өртектер (12,3 катап), телеграф харылзаазынга (10,9 катап), радиога (3,8 катап), хоорайлар аразының телефон харылзаазынга (2,8 катап) өскен.

Чурттаалга-коммунал ачы-дузазынга тарифтер болгаш өртектер көргүзүү бо чылдың бирги чартыын декабрьыны-биле деңнээрге, 722 хуу болган. Кызылга болгаш чамдык районнарга бажың-балгат ачы-дуза чедирилгези дыка вартаан болгай. Бир дөрбелчин метр чурттаалга шөлүнүң өртээ 13 көпеектен 3 рубль 20 көпеек — 3 рубль 40 көпеек чедир улгаткан. Аалчылар бажыңынга хонганы дээш төлевир 12 катап өскен.

Нотариалдыг конторалярның ачы-дузазынга өртектер дендии улгаткан. Чагыгны шынзыдарының өртээ 10 рубльден 4275 рубльге чедир өскен азы 1993 чылдың апрель 1-де турганы эң эвээш шалыңның хемчээли-дир.

Үлетпүрнүң шинчилелде адырларында мөөңнеп садарының өртектериниң деңнели 1992 чылдың декабрьыны-биле деңнээрге, бо чылдың июньда ортумаа-биле 4 катап, а майыны-биле деңнээрге, 10,9 хуу, июньнуу — 7,8 катап өскен.

Рудалыг эвес материалдарның үлетпүрүнде бүдүрүп үндүрүп турары продукциязының өртээ дыка өскен (1992 чылдың декабрьыны-биле деңнээрге, 25 катап), мебель үлетпүрүнде (11 катап), аъш-чем үлетпүрүнде (8,4 катап) өскен. Аъш-чем үлетпүрүнүң адырларындан мөөңнеп садарының өртектери үс кылыр болгаш сүт үлетпүрүнде 17 катап, балык үлетпүрүнде 39 катап өскен.

СОЦИАЛ АДЫР

Демографтыг байдал. 1993 чылдың бирги чартыын эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, республикада төрүттүнген уругларның саны эвээжээн, хораан уругларның саны көвүдеп турар. 3063 кижи төрүттүнген, а 1992 чылда ол көргүзүг 3594 турган. 1783 кижи өлген. Ол — эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 29,4 хуу хөй.

1 харга чедир назылыг уругларның өлүп хораары 18 кижиге эвээжээн азы 15 хуу-дур.

Республикадан дашкаар чоннуң үнүп чоруурy биче улгаткан. 1993 чылдың бирги чартыында республикадан дашкаар 16 харлыг болгаш оон улуг назылыг 1762 кижи чорупкан, ол—1992 чылдың бо үезинге деңнээрге, 7,3 хуу хөй. Оларның хөй кезии — хоорай чурттакчылары болуп турар-дыр.

Күш-ажылчы курлавырлар. Республиканың чурттакчы чонунуң 55,9 хуузу азы 170,9 муң кижи күш-ажылчы курлавырлар болуп турар. Улус ажыл-агыйында ажылдап турарларның саны 123,7 муң кижи, 11,8 муң кижи бүдүрүлгеден дашкаар өөренип турар. 35 муң ажыг кижи бажың ажылы кылып турар, уругларын ажаап олурар херээженнер-дир. Ол ышкаш ажылы сезон аайы-биле кылдынар, түр када ажыл чок болгаш ажыл кылбайн турар чамдык кижилер оларга хамааржыр.

Ажылга хаара тудар албан черниң бүрүткээни ёзугаар алырга, ажыл кылбайн турарларның саны бо чылдың июль 1-де 2437 кижи болган, олардан ажыл чоктар — 517. А 434 кижи, ажыл чоктарның 83,9 хуузу, ажыл чок дээш пособиени ап турар. Ол албан чериниң чорутукан бижик-биле 274 кижи өөренип турар. 99 кижи хөй-нийти ажылдарынга киржип турар. Июнь айда 164 кижини ажылга тургускан. Республикада ажыл кылбайн турар кижилер ажылдап турарларның санынга 0,1 хуу болган.

Республиканың чурттакчы чонунуң акша орулгалары бирги чартык чылда сандараашкын ёзугаар алырга, 20,4 миллиард рубль болган азы эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 13,3 катап улгаткан. Чоннуң кижи санынга хамаарыштыр алырга, оларның орулгазы 65 муң рубль ашкан.

Бо чылдың бирги чартыында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының айда алыр ортумак шалыңы 23,1 муң рубль болган азы эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 10,8 катап улгаткан. 1993 чылдың июнь айда ортумак шалың 38,4 муң рубль болган азы 1992 чылдың декабрьда турганындан 3,9 катап хөй.

Өртектерниң өскени-биле чергелештир бирги чартык чылда бүдүрүлгелер болгаш организациялар боттарының ажылдакчыларынга ортумаа-биле 472 рубльдиң социал характерлиг дузазын чедирген.

Чоннуң акша чарыгдалдары бирги чартык чылда 12 миллиард ажыг рубль болган. Ол — эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 9,2 катап өскен. Чоннуң холунда акшаның түңү дыка өскен. Ылангыя хөй түңнүг акшалар коммерция ажыл-чорудулгазында ажылдап турарларда бар, олар ону акша-төгерик эргилдезинге ажыглаары-биле кылып турарлар.

Бараанарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хереглел рыногу. Амгы өртектер ёзугаар чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрери 2,9 миллиард рубль болган азы 1992 чылдыынга деңнээрге, 14,2 хуу эвээш. Аъш-чем бараанарын бүдүрүп үндүрери (эзиртир суксуннар чокка) 243 миллион рубльге азы 10,6 хууга кызырылган.

Аъш-чем бараанарының чамдык хевирлерин бүдүрүп үндүрерин дараазында саннар көргүзүп турар: **бирги кезенекте** — бо чылдың бирги чартыы, **ийигизинде**—эрткен чылдың бо үезинге хуу-биле):

Эът (үлетпүрге, белеткээн), тонна	593	69
Колбаса кылыглары, тонна	649	155
Мал үзү, тонна	95	53
Чалаң сүт продукциязы, тонна	4740	64
Далган, муң тонна	13,5	93
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	50	119
Хлеб болгаш хлеб кылыглары, муң тонна	15,8	94
Кондитер кылыглары, тонна	481	97
Балыктан чем продукциязы, тонна	7	22

Аъш-чемниң эвес продуктуларны бүдүрери 9,5 хуу азы 55 миллион рубльге эвээжээн.

Аъш-чемниң эвес продуктуларны бүдүргени мындыг: (**бирги кезенекте** — бо чылдың бирги чартыы, **ийигизинде** — эрткен чылдың ол үезинге хуу-биле)

Мебель, миллион рубль	64	104
Кидис идиктер, муң эжеш	7	33
Хөм идиктер, муң эжеш	3	150
Трикотаж кылыглар, муң кезек	17	16
Дааранылга үлетпүрүнүң продукциязы, млн. руб.	78	103

Албан ёзузу-биле бүрүткеттинген бүдүрүлгелерниң үүрмектеп садарының бараан саарылгазы 10,3 миллиард рубль болган, азы эрткен чылдың бирги чартыында бараан саарылгазындан 8,9 катап ажыг турар. Садыгның күрүне бүдүрүлгелери бараан саарылгазының 39 хуузун, хереглекчилер кооперациязы — 42 хуузун, хууда болгаш өнчүнүң өске-даа хевирлери — 19 хуузун хандырганнар.

Эрткен чылдың бирги чартыы-биле деңнээрге, күрүне өнчүзүнүң бүдүрүлгелери бараан саарылгазының хемчээлин эвээжеткен.

Бараан саарылгазының нийти хемчээлинде аъш-чем бараанарының хемчээли эрткен чылдың январь-июнь айларынга деңнээрге, өскен.

Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, балыктан болгаш эъттен кылган консерваларны 4-6 катап, чуурганы 1,8 катап, водканы, колбаса кылыгларын 23-26 хуу, кондитер кылыгларын, мал үзүн 17-20 хуу, балыкты, быштакты 1-6 хуу хөйнү саткан.

Оон-биле чергелештир, дусту, маргаринни 5-10 хуу, эътти, чигирни 18-22 хуу, шайны 34 хуу, үс үзүн 44 хуу садары кызырылган.

Таакпы кылыгларын, хөвең-саазындан кылган, дүктен кылган постерни, радио тургузугларын, хеп чуур саваннарын садары 1,7—2,3 катап өскен, уктарны болгаш ук кылыгларын, торгу постерни садары 3-4 катап, чунар саванны, синтетиктиг чуур херекселдерни — 42-52 хуу, телевизорларны — 14 хуу садары өскен. Эрткен чылдың бирги чартыында деңнээрге, идиктерни садары 8 хууга, хептерни, шооргаларны — 23 хуу, трикотаж кылыгларын садары 46 хуу, соодукчуларны 68 хуу эвээжээн.

Бирги кварталдың дургузунда эътке, колбаса кылыгларынга, ажыткан сүт продукциязынга, чаа ажааттынган ногааларга, уругур бараанарынга, идиктерге, хөвең-саазындан постерге хереглел улуг турган.

Өртектерниң улай өзери, чоннуң аъш-чем продуктуларынга ажыглаар акша чарыгдалдарының эде хуваалдазы узун хуусаада эдилээр бараанарны садып алырын кызыгаарлапкан. Чоокта чедир-ле аажок хереглелге турган соодукчуларны, соодулга камераларын, электроплиталарны, мебель аймаан, автомобильдерни, даараныр, хеп чуур машиналарны чонга сүмелеп турар.

Чонга өртектиг ачы-дуза чедирериниң нийти хемчээли 980 млн. рубль болган, азы амгы өртектер-биле алырга, эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 7,9 катап ажып турар. Оон иштинде амыдыралдың ачы-дуза чедирилгези 210 млн. рубль болган болгаш 7,7 катап ажып турар.

Корум-чурум үрээшкиннери. 1993 чылдың январь-июнь айларында Тыва Республиканың иштики херектер органнары 5379 кем-херек үүлгедиишкиннерин бүрүткээн. Эрткен чылдың ол үезинден 0,1 хуу хөй. Ол кем-херектерниң 1365-и — аар үүлгедиглер, азы эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 40,3 хуу көвүдээн.

Бөлүглежип алгаш кем-херек үүлгедир чоруктарның айыылы улгаткан, ооң өзүлдези 6,5 хуу болган.

10 муң чурттакчыга онаaштыр 176 кем-херек үүлгедиишкини болган, азы 1992 чылдың январь-июньда 175 турган. Күрүне болгаш нийтиниң өнчүзүн 661 оорлаан таварылга болган, хууда өнчүнү оорлаан таварылга 2013 болган. 1992 чылдың ол үези-биле деңнээрге, күрүне болгаш нийтиниң өнчүзүн оорлаары 29,3 хуу кызырылган, а хууда өнчүнү оорлаары 16,2 хуу кызырылган. Кем-херек үүлгеткен 2,8 муң кижини илередип тыпкан. Ол — эрткен чылдың ол үезинден 6,4 хуу хөй.

МАТЕРИАЛДЫГ БҮДҮРҮЛГЕ

ҮЛЕТПҮР

Үлетпүр продукциязының бүдүрүүшкүнү 1992 чылдың бирги чартыынга деңнээрге, 24 хуу кудулаан, январьда — 34, февральда — 33, мартта — 30, апрельде — 17, майда — 21, июньда — 16 хуу кудулаан. Машина тудуушкун болгаш металл ажылдап кылыр бүдүрүлгелерде продукцияның нийти хемчээли дыка эвээжээн (50 хуу), тудуг материалдарының үлетпүрүнде (50 хуу) болган. Үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрерин чиик, полиграфия үлетпүрүнүң болгаш электроэнергетиканың бүдүрүлгелери көвүдеткен. Ону кудулаткан бүдүрүлгелерниң саны 45 (оларның нийти санының 75 хуузу). «Тыва балык» эштежилге (76,1 хуу), алгы заводу (70,5), Ырбанның ыяш-үлетпүр ажыл-агыйы (67,6), машина тудуушкун заводу (65), «Тыва даг-дүгү» комбинат (59,4), пиво заводу (50,8) олар үлетпүр продукциязын бүдүрерин дыка эвээжеткеннер.

Үлетпүр продукциязының кол-кол хевирлерин бүдүрерин эвээжеткеннер: сорттуг даг-дүгүн 58 хуу, хана материалдарын 32 хуу, чыып-эптээр демир бетонну 28, соңга блоктарын 72, эжик блоктарын 79, дилиг материалдарын 42, ыяш үндүр сөөртүрүн 65 хуу эвээжеткеннер.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 16,6 хуу кудулаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 31 бүдүрүлге эвээжеткен. Ол — нийти санының 56,4 хуузу-дур.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Бүгү хевирниң ажыл-агыйларында 1993 чылдың дүжүлүнге ажыглаары-биле тарылга шөлдери 228,4 муң гектар болган, азы моон мурнундагы чылдан 28 муңга (11 хуу) кызырылган. Колхозтар, совхозтар, өске-даа коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 211,4 муң гектарга тараа тараан, а 1992 чылда 235 муң гектарга тараан турган. Часкы тарылганың планы 93,2 хуу күүсеттинген.

1993 чылдың июль 1-де республикада участогунуң ортумак хемчээли 99 гектарлыг 1829 тараачын ажыл-агыйлар санаттынып турар. Тараачын ажыл-агыйларның бүгү тарылга шөлдери бо чылын 12,4 муң гектар болган (1992 чылда 3,1 муң турган). Эрткен чылдың июль 1-де байдал-биле деңнээрге, тараачын ажыл-агыйларның нийти саны 3 катап өскен. Колхозчулар, ажылчыннар, албан-хаакчылар 2,9 муң гектарга картошканы, 238 гектарга ногааларны тарып олурткан.

Эрткен чылдыынга деңнээрге, сиген кезилдези оожум чоруп турар. Май 12-де байдал-биле алырга, колхозтар, совхозтар, коллективтиг бүдүрүлгелер чем единицазынга 14 муң центнер мал чемин белеткээн. Эрткен чылдың бо үезинде 23 муң тонна турган.

Мал чеми белеткээринге киржир техниканың белеткели кошкак. Бо чылдың июль 1-де мал чеми белеткээр комбайннарның чартыындан хөй кезии үрелик болган. Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйларында бар 19 комбайннарның чүгле 2-зи ажылдаарынга белен, Тандының мал чеми белеткээр 26 комбайнының чүгле 5-и белен.

Тараа ажаар комбайннарны дүжүт ажаалдазынга кошкак септеп турар. Июль 1-ге чедир колхозтар болгаш совхозтар, коллективтиг бүдүрүлгелер тараа ажаар комбайннарның 43 хуузун, картошка ажаар комбайннарның 54 хуузун, тарааны чыттыр кестирер машиналарның 64 хуузун ажылга белеткеп алган. Үрелик техниканың эң хөйү Сүт-Хөлдүң, Тандының, Бии-Хемниң, Каа-Хемниң ажыл-агыйларында.

Колхозтарның, совхозтарның, коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң мал ажылының продуктуларын бүдүргенин көргүзерге мындыг: (**бирги кезенекте** — 1992 чылдың бирги чартыы, **ийигизинде** — эрткен чылдың бирги чартыы, **үшкүзүнде** — бо чыл эрткен чылга хуу-биле)

Малдың болгаш куштуң кол хевирлериниң эъди (дириг деңзиге), муң тонна	3,2	2,4	73,3
Сүт, муң тонна	12,4	9,2	74,2
Хой дүгү, тонна	483	434	88,9
Чуурга, миллион борбак	20,0	17,2	86,4

Эът бүдүрерин Өвүр районнуң ажыл-агыйлары чүгле 2 хууга көвүдеткен. Ооң дыка кудулаашкынын Сүт-Хөл районнуң (79 хуу), Барыын-Хемчик районнуң (67), Чаа-Хөл районнуң (72 хуу) ажыл-агыйлары болдурганнар.

Сүт бүдүрерин бүгү районнар эрткен чылдыындан кудулатканнар. Бир инектен саап алыр сүт эрткен чылдыындан 129 кг эвээш болган, азы 19 хуу. Куш фабриказы 1993 чылдың бирги чартыында эрткен чылдың ол үезинден 2,8 борбак чуурганы төрүүр дагааларның эвээжээнинден эвээшти алган.

Колхозтар, совхозтар, коллективтиг бүдүрүлгелер эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, хой дүгүн 54 тонна эвээшти кыргып алган. 1 баш хойдан дүк кыргып алыры эрткен чылдыындан 9 хуу хөй болган.

Бүгү хевирниң ажыл-агыйларынга мал ажылының продуктуларын садып алганын көргүзерге мындыг: (**бирги кезенекте** — эрткен чылдың бирги чартыы, **ийигизинде** — бо чылдың бирги чартыы, **үшкүзүнде** — бо чыл эрткен чылда хуу-биле):

Мал болгаш куш (дириг деңзиге) муң тонна	2,0	1,4	70,6
Сүт, муң тонна	9,5	6,2	64,5
Дүк, тонна	128	115	90,3
Чуурга, млн. борбак	18,0	15,7	87,3

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлери 1992 чылдың бирги чартыынга деңнээрге, мал садып алырын кудулаткан. Чүгле Улуг-Хем, Кызыл районнар тус-тузунда эрткен чылдыындан 62 болгаш 35 тоннаны хөйнү садканнар. Сүт садарын бүгү районнар эвээжеткен, а Өвүр, Тожу, Кызыл районнар 74-78 хуу эвээжеткеннер. Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Тожу районнарының ажыл-агыйлары дүк садып албааннар.

Колхозтарның, совхозтарның, өске-даа күрүне ажыл-агыйларының ыяап-ла дужаар чүүлдерин чартык чылда күүсеткенин көргүзерге мындыг: (**бирги кезенекте** — 1993 чылдың бирги чартыында дужаар нийти хемчээли, **ийигизинде** — херек кырында садып алганы, **үшкүзүнде** — күүсеттинген хуузу)

Мал болгаш куш (малдың дириг деңзизи), муң тонна	2,1	1,1	53,3
Сүт, муң тонна	7,8	6,1	78,8
Чуурга, миллион борбак	14,5	15,7	108,5
Дүк (чыл планынга), тонна	741	2	2,8

Колхозтарның, совхозтарның, өске-даа күрүне ажыл-агыйларының эътти болгаш кушту ыяап дужаарын чаңгыс-даа район күүсетпээн. Сүттү ыяап дужаарының планын Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары 112,3 хуу, Чөөн-Хемчиктиң 100,5, Чаа-Хөл районнуу 134,8, Бии-Хемниң ажыл-агыйлары 102,9 хуу күүсеткилээн.

Колхозтарда, совхозтарда, коллективтиг бүдүрүлгелерде малдың болгаш куштуң баш санын бо чылдың июль 1-де турганы-биле көргүзерге мындыг: (муң баш) **бирги кезенекте** — эрткен чыл, **ийигизинде** — бо чыл, **үшкүзүнде** — бо чыл эрткен чылдыынга хуу-биле):

Мыйыстыг бода мал	99,1	93,4	94,2
оон иштинде инектер	30,8	31,2	101,1
Хаваннар	16,9	12,0	71,2
Хой, өшкү	872,3	889,0	101,9
Аъттар	30,0	28,7	95,7
Куш	353,1	344,9	97,7

Бии-Хем болгаш Каа-Хем районнарның ажыл-агыйларында мал бүгү чүзүн аайы-биле хораан, а Тожу болгаш Кызыл районнарда аъттардан ангыда, бүгү чүзүн аайы-биле хораашкын болган.

Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, колхозтарда, совхозтарда, коллективтиг бүдүрүлгелерде бызаа алыры 3 хуу, хаван оолдарын алыры 16 хуу, эвээжээн, а анай, хураганнарны алыры 9 хуу көвүдээн. 100 баш инекке онаaштыр алган бызаа 42 болган азы эрткен чылдыы-биле дөмей, анай, хураган алганы 76 баш болган (эрткен чылын 61 баш турган). Бо чылын мыйыстыг бода малдың өлүр чоруу 53 хуу кызырылган, хой, өшкүнүү — 65 хуу. Хаваннарның өлүрү 3 хуу көвүдээн.

Чылдың эгези-биле деңнээрге, тараачын ажыл-агыйларда малдың баш санын көргүзерге мындыг: (**бирги кезенекте** — бо чылдың январь 1-де, **ийигизинде** — июль 1-де, **үшкүзүнде** бо чылдың июль 1, январь 1-ге болгаш июль 1-ге хуу-биле)

Мыйыстыг бода мал	5,0	11,6	232,0
оон иштинде инектер	2,4	5,3	220,8
Хаваннар	1,2	3,7	308,3
Хой, өшкү	34,0	64,1	188,5
Аъттар	0,7	1,9	271,4

Бир тараачын ажыл-агыйга онаaштыр алырга, эң хөй мал Мөңгүн-Тайга районда (20 баш мыйыстыг бода мал, 66 баш хой, өшкү, (Өвүр районда) ол-ла дараалашкаа-биле 17 болгаш 90, (Сүт-Хөлде) 19 болгаш 84, (Эрзинде) 8 болгаш 70).

КАПИТАЛ ТУДУГ

Акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң күжү-биле бирги чартык чылда 5938 миллион рубльди шиңгээдип алган. Эрткен чылдың бирги чартыы-биле деңнээрге, капитал салыышкыннарның хемчээли 42,2 хуу кызырылган. Салдынган акша-хөреңгиниң рубль бүрүзүнге 15 көпеек алдынган, а эрткен чылын — 20 көпеек турган. Капитал салыышкыннарның бадыышкыны улус ажыл-агыйының бүгү адырларында кескү. Ындыг байдалдың чылдагааны болза, тудугга ажыглаттынып турар курлавырларның бүгү хевирлеринге өртектерниң хенертен өскени, бюджеттиг акша-хөреңгиниң кызырылганы, бүдүрүлгелерниң боттарының акша-хөреңгизиниң чогу, чээли алырын кызыгаарлааны болур. Кол тудугжуларга күрүне секторунуң бүдүрүлгелери болгаш организациялары хамааржыр (бүгү капсалыышкыннарның 87,3 хуузу). Чаа структураларга 10-дан биче ажыг хуузу хамааржыр. Капитал салыышкыннарның нийти хемчээлинде төпчүткен акша-хөреңгиниң үлүү 86,3 хуу болган. Бүдүрүлге тудуушкунунга 3242 млн. рубль чарыгдаттынган, азы бүгү чарыгдалдарның 54,6 хуузу-дур. Бүдүрүлгениң эвес тудугларга 2696 млн. рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан. Ол — эрткен чылдың бирги чартыындан 42,6 хуу эвээш. Акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң күжү-биле нийти шөлү 9715 дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын кылган, азы эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 25,5 хуу эвээш. Бүгү чурттаалга бажыңнарын (86,3 хуу) колдуунда-ла күрүне бүдүрүлгелери болгаш организациялары туткан. Тудугларның өртээниң улгатканындан чоннуң акшазы-биле тудуг кылыры эвээжээн. Эрткен чылдың январь-июнь-биле деңнээрге, хууда чурттаалга бажыңнарын тудары 3,8 катап эвээжээн. Бүгү дужааттынган бажыңнарның 53,1 хуузу көдээ черлерде туттунган.

Социал-культура объектилериниң тудуунда берге байдал тургустунган. Эрткен 6 айларда чаңгыс-даа объект республикада ажыглалда кирбээн.

Агроүлетпүр комплекизиниң адырларында акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң күжү-биле 2170 миллион рубльди ажыглаан, азы 1992 чылдың январь-июнь айларында турганындан 2 ажыг катап эвээш.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң тудуг организацияларының кылганы керээлиг ажылдарның хемчээли 3442 миллион рубль болган, оон иштинде боттарының күжү-биле — 2926 млн. рубль, азы эрткен чылдың ол үези-биле дес-дараалай көргүзерге 7,7 болгаш 11,2 хуу.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Нийти ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгезиниң хемчээли 1,1 млн. тонна болган азы эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 1,3 миллион тоннага эвээжээн азы 54 хуу, оон иштинде автомобиль транспортунга 53, хемнинге — 89, агаар транспортунга 23 хуу эвээжээн.

Нийти ажыглал транспортунуң пассажир эргилдези эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге, 24 хуу кызырылган, оон иштинде автомобиль транспортунга 22, хемнинге — 50, агаар транспортунга 30 хуу кызырылган. Ол — тарифтерниң улгатканындан болганы чугаажок.

Ыңчалзажок хоорайлар аразының аргыжылгазынга хереглел эвээжезе-даа, ол ачы-дузага хереглел долу хандыртынмаан, пассажирлерни чогуур өйүнде, эки шынарлыг хандырып чорудары боттанмайн турар. Рейстерни солуп, автобустарны чорутпайн турарындан болгаш өске-даа чылдагааннардан бирги чартык чылда 33 муң автобус рейстери болдунмаан. Чедери сөөлгү маршрутка 891 автобус озалдап келген.

Автобустарның доктаамал шимчээшкини бо чылдың бирги кварталында 75,6 хуу, оон иштинде хоорай иштиниң аргыжылгазынга 73,9 хуу, а Кызыл хоорайга — ол-ла дараалашкаа-биле 78 болгаш 77 хуу болган.

Эрткен чылдың бирги чартыында харылзаа бүдүрүлгелери чонга болгаш улус ажыл-агыйынга 414,4 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Чонга 61,1 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Харылзааның ачы-дузазының ылап хемчээли дыка кызырылган: солуннар, журналдар чорудары 31,4 хууга, чагаалар, бандерольдар чорудары 38,2 хууга, ынай-бээр чүве чорудары 46 хууга, акша шилчидери 35, телеграмма чорудары 18,4 хууга кызырылган.

ДАШТЫКЫ ЭКОНОМИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАР

Тыва Республиканың даштыкы садыг талазы-биле саарылгазынга чоокку кожавыс — Моол кол черни ээлеп турар.

1993 чылдың январь-июньда Тыва Республиканың даштыкыже үндүр сөөрткен бараанары АКШ-тың 103 муң доллары, а кирир сөөрткен бараанары АКШ-тың 125 муң доллары болган.

Кады ажылдажылганың бүдүрүлгелери чаа тургустунуп турар болгаш продукция бүдүрбейн турар.

Бо чылдың бирги чартыында республиканың девискээринге даштыкы 429 хамаатs чораан, колдуунда-ла Моолдуң, Турцияның хамаатылары болган. Кол-ла черни туризм болгаш хуу кижилерниң чалагалары-биле чоруурy ээлеп турар.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ.

Рынок болгаш бүдүрүлге

БЕРГЕДЭЭШКИННЕР ТУРЗА-ДАА

Ак-Довурак хоорайда автобүдүрүлге рыноктуг экономиканың баштайгы чылындан эгелеп бергедээшкиннерге таваржып эгелээн. Бүдүрүлгениң ынчангы удуртукчулары рыноктуң баштайгы бергелери кестүп кээрге, өскээр чорупкан.

Мен бо бүдүрүлгеге үр үеде чолаачылап ажылдааш, эрткен чылын эш-өөрүмнүң идегели-биле начальниктеп эгеледим. Ажылдап эгелээримде, автобүдүрүлгениң кывар-чаар материалдар алыр баазага өрези 15 миллион рубль турду. Ажылчыннарның акша-шалыңы барык 2-3 ай иштинде орта үнмээн, биске дыка хөй организациялар өреглиг боор турганнар.

Саадарап бар чыткан автобүдүрүлгени бүт кырынга катап тургузары-биле республиканың болгаш районнуң удуртукчулары-биле чугаалажып тургаш, күрүнеден 25 хуунуң немей төлээр чээлинни алдывыс. Оон-биле ажылчыннарның акша-шалыңын, нефтебаазага өрениң чамдызын дуглап, өреглиг организациялар-биле сүржүп, акша шилчидип ап, чүгээртедивис. Ам-даа байдалывысты эки деп болбас. Бергедээшкиннер уламчылавышаан. Бо бүгүнүң дугайын чон билип алыры-биле солун арнынга тайылбырлап бижиир сорулганы салдым.

Үе чеже-даа нарын, берге болза, бүдүрүлгеге ажылчыннар санын кызырбадывыс. Корум-чурум үрекчилерин, чалгааларны көргезейн, ажылдап үндүрүп турар бис. Амгы хүннерде бистиң бүдүрүлгеде шупту 351 кижи, оон иштинде 37 инженер-техниктиг болгаш албан ажылдакчылары ажылдап турар. Чүгле чүък машиналарының чолаачылары безин 178 кижи. Автобүдүрүлгеде ажылдап турар чолаачыларны ажылының аайы-биле үш колоннага үскен. Ийи колонна бисте, а бир колонна Хакасия Республиканың Абаза хоорайында янзы-бүрү чүък сөөртүп ажылдап турар. Бо колоннада 65 машинада чүс кижи ажылдап турар. Олар колдуунда ында руда эргелелинде, орук-тудугларда чүък сөөртүп, а чамдыктары бензин сөөртүп турарлар.

АТБ-де ажылдап турар чолаачыларның кол сорулгазының бирээзи «Тыва даг-дугу» комбинаттың арыглал фабриказындан даг-дугун Абаза хоорайга чедирери, комбинаттың чылыг, энергия бээр цехинге, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның чурттакчы чонунга Чадаананың хөмүр-даш казып турар черинден хөмүр-даш сөөртүр болуп турар. Оон аңгыда хоорайда, районда орук-тудуг организацияларынга тудуг материалдарын чедирери болур.

Үстүнде адааным болгаш өске-даа бүдүрүлге, организациялар-биле керээ чарып, бистиң хөй санныг автотранспортувус акша-төгерикти бүдүрүлгеге ажылдаар ужурлуг, ынчаар ажылдап-даа турар.

Тывада улус ажыл-агыйының янзы-бүрү чүъгүн сөөртүр кол шимчедикчи күш — автотранспорт. Автотранспорт орта ажылдавас болза, кандыг-даа бүдүрүлге бергедээшкиннерге таваржып апаар. Ынчангаш бистиң бир бергедеп турар чүвевис — чамдык чүък сөөртүр улуг машиналарның кылыр ажыл чок апарганы. Сөөлгү үеде кывар-чаар материалдарның өртээнин кызыгаар чок өзүп турары-биле автотранспорттуң хөлезини база өскенин билдингир. Ынчангаш бистен машина ап турган чамдык организациялар машина албастаан, а чамдыктары алыр машиназының санын кызырган. Чижээлээрге, хоорайда № 3 орук-септелге-тудуг участогу, орук-тудуг-септелге эргелели бистен хүнде 20 чедир машина ап турган болза, ам баштайгызы шуут машина албастаан, а бирээзи чүгле бир-ийи машина ап турар. Бистер ам чамдык организацияларга «халас» ажылдап берип эгелээн бис. Дыка хөй организациялар биске ниити түңү 60 миллион ажыг рубль өреглиг болуп турар. Организацияларга чүъкту сөөртүп, ажылдап каарга, ол организациялар биске акша төлевестээн. Ынчангаш бистиң күрүнеге, организацияларга өревис база көвүдеп турар. Чижээлээрге, Абазаның руда эргелели биске 11 миллион рубль, «Тыва даг-дугу» комбинат — 18 млн., Ак-Довуракта орук-тудуг-септелге эргелели 6 млн., Чадаанада, Абазада мындыг орук чери 3,4 млн. рубль өреглиг болуп турар. Үстүнде организациялар болгаш өске-даа бүдүрүлгечерлери бистиң-биле чогуур үезинде санажып, акша-төгерикти шилчидип турар чүве болза, бистиң бүдүрүлге доктаамал, бергедээшкиннер чок ажылдаар апаар. «Өреглиг сен» дээш ажылдавайн баарывыска база таарышпас, ам канчаар, «халас» ажылдаар апаардыр бис.

Сөөлгү үеде Абаза хоорайже чүък сөөртүр бергедээн. Моон мурнунда Он хемде, Абазада кывар-чаар чүүлдер кудар станциялар бистиң машиналарга талон-биле кывар-чаар материалдарны кудуп берип турган болза, ам Тыва Республиканың машиналарынга кывар-чаар материалдарны ол станциялар бербестээн. Ол черлерде боттарының аңгы таңмалыг талоннуг. Бо берге айтырыг июнь айның эгезинден эгелеп тургустунуп келген. Абазада кывар-чаар материалдар бербестээни-биле даг-дугу сөөртүрү база хожудап эгелээн. Үстүнде айтырыгны бистиң республикада кывар-чаар материалдар харыылап турар Н. Ф. Ситников даргага тургускан мен. Ол билир болду. Абазаның таңмазын базып каан талонун биске бээр болуп аазаан, ол амга чедир келбээн. Байдал бо хевээр турар болза, машиналарга ийиги бензин сөөртүр машина кады чорудар болгандыр.

Хүн бүрү бистиң дыка хөй машиналар Чадаананың хөмүр-даш разрезинден хөмүр сөөртүп чоруп турар. Сөөлгү үеде бистиң ынаар чорутканы машиналарывыс курут кээп, хөй каражага таварыштырып турар апарган. Чылдагааны — ында ажылдап турар экскаваторларның үрелип турары. Чамдыкта 2-3 хүн ол ажылдавайн баардыр. Оон ужун анаа туруушкуннар көвүдээр. Мындыг байдалдыг ажылдап-турувуста, планнарывыс кайын күүсеттинер боор. Бо чылдың бирги чартыында 250 муң тонна чүък сөөртүр тургаш, 173,6 муң тоннаны сөөртүп, планны чүгле 69,4 хуу күүсеттивис. А тонна-километрниң планы 96,3 хуу болган.

Чүък сөөртүрүнден аңгыда, бистиң АТБ Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның чурттакчы чонунуң аргыжылгазын харыылап турар болгай. Бо чылдың бирги чартыында 903 муң пассажирлер аргыштырар тургаш, 926 муң пассажирлерни аргыштырып, планны 102,6 хуу күүсеттивис. Пассажир-километр талазы-биле план 103,9 хуу күүсеттинген. Ниити план күүсеттинип турар-даа болза, мында база бергедээшкиннер бар. Бисте бо хүннерде шупту 27 автобус санаттынып турар, а хүнде олардан рейсче үнүп турары чүгле чартыы. Шимчедикчилери үрелгени-биле 15 «ЛАЗ» маркалыг автобустар шуут анаа турар, ону септээр артык кезектер чок. Хоорай иштинге болгаш Кызыл-Мажалык суурже хүнде беш, сумуларже, Бай-Тайгаже бир-бир автобус ийи рейсти хүнде кылып турар. Чоннуң аргыжылгазының талазы-биле улуг хомудалдар бисте кээп турар. Бо чылын бир «ПАЗ» база бир «КАВЗ» — ийи чаа автобус алган бис. Оон өске автобустар шупту эргижирээн, удавас бижиир ужурлуг. Автобустарның эргижирээн, үрели бээри-биле чамдыкта рейстер озалдай бээр азы чорувайн баар-дыр.

Бо чылын Ак-Довурак — Абаза аразында чаа рейсти ажыткан бис. Чонга ажыктыг болуп турар. Ол автобус неделяда ийи катап чоруп турар. Чаа, улуг автобус чогунда бо рейсче бичии «КАВЗ-3978» маркалыг автобус чоруп турар.

Чамдык пассажирлерниң талазындан арай арын-нүүр чок болуп, автобуска билет төлевес, олурган сандайын үрээр, сонгалар бузар таварылгалар сумулар барып турар автобустарга таваржып турар.

Автотранспортту аргалыг болза, анаа тургуспас дээш бистиң инженер-техниктиг ажылдакчыларывыс хөй чүүлдү кылып турар. Ам машиналар хостуг турда, хөмүр-даш сөөртүп бээр дээш чамдык организацияларга чеде бээрге, «акшавыс чок» дээш, машина албайн турар-дыр. Хөмүр-даштың, машинаның хөлезини хүн бүрү өзүп турар болгай. Күскү сезон эгелеп, кыш дужуп кээрге, чамдык удуртукчулар девидеп, машина диленип кээр. Ынчангаш амдызында өртектер өспээн, машиналар хостуг турда, херек чүъгүн сөөртүп алырын бүгү организацияларның, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга сүмелээр болгаан мен.

Бүгү чонга, албан черлеринге, организацияларга ачы-буян чедирип, аъш-чемден эгелээш, кандыг-даа чүъкту бистер сөөртүп бээр бис. Чүгле бот-боттарывыс аравыста өрешире чок болуп, удур санажып ап көрээлиңер.

Адыг-оол ЧЫМБА.

Ак-Довурак АТБ-зиниң начальниги.

ӨҢНҮҮВҮС-ТУР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Кижиге ыттың ажыы улуг. Ылаңгыя аңнаар, тайга, эзим эргиир ажылдыгларга, малчыннарга ыт черле херек.

Бистиң Кызылда каът бажыңнарда чурттап турар кижилер ыт тудуп турар боор чүве-дир. Эртен, кежээ көөрге, ыттарын чедип алган, ол бажың девискээринде агаарлаткан турарлар. Оларны херим кажаа кыдыында, тараан ыяштар дөстеринде өткен, сидиктээн турар. Ол хамаанчок, каът бажыңнарның подъездилеринде, квартиралар аразының шөлчүгештеринде албаннап каан болур. Почтачыларны, эрткен-дүшкен кижилерни ызырган таварылгалар база-ла бар.

Хоорай чагыргазынга, санитар-эпидемиология станциязының кол эмчизинге, хоорайның кол ветеринарынга хамаарыжыр мындыг дилээм бар: бирээде, хоорайның кудумчуларында беш-алды болуп алган шуужуп чоруур, ээзи чок ыттарны узуткаар. Ийиде, каът бажыңнарда чурттап турар ээлер бодунга херек ыттарын камгаладыр. Ыт кадык бе дээрзиниң дугайында ветеринар эмчиниң ат салганы шынзылгалыг турар. Үште, хоорайның скверлерин, кудумчуларын, садчыгаштарны ыттар чүдедип турар. Ол бокту кудумчу аштакчылары арыглап аштап турар. Ындыг болганда, ыт үндүрүүн доктаадып тургускаш, ээлерден ону хавырары чугула.

Чамдык бажыңнарның балконунда турар ыттар ээрип тура хонар. Кожаларга дыш бербес. Чазак, чагырга черлериниң мээн бо дилээмни ожаап көөрүн база катап диледим.

Михаил ЧАМЫЯН.

Кызыл хоорай.

Республиканың ажыл-агыйларында

КӨРГҮЗҮГЛЕР БЕДЭЭН, МУРНАКЧЫЛАР КӨВҮДЭЭН

Бай-Тайга районда «Тээли» коллективтиг бүдүрүлгелер каттыжыышкыны бо чылдың бирги чартыының түңнелдери-биле багай эвес көргүзүглерлиг болган.

Бо чылгы кыштаглаашкын мурнуку чылдардан ыракта эки эртип, малдың чаш төлүнүң болгаш улуг-даа баштың хорамчазы эвээжээн. Бода мал 93, шээр мал 1303 башка көвүдээн. Ниити мал бажын өстүрериниң планы чүзүн аайы-биле күүсеттинген. Чартык чылдың түңнели-биле «Тээли» каттыжыышкын төрүүр чүс башка онаалтыр 76 анай, хураганны, 55 бызааны, 44 кулунну камгалап алган. Шат хойжу бригадазы (бригадири Сергек Мандараа) төрүүр чүс хойдан 87,5 хураганны камгалап алгаш, районда хойжу бригадаларда тиилекчи болуп, бирги черже үнген. Ооң бригадазының хойжулары бо кыштаглаашкынны кажангызындан-даа эки эрттирген. Мал чеминиң курлавыры часка чедир чедишкен. Чамдык хөй сиген белеткеп алган малчыннарның сигени харын-даа артып калган. Бригада хой кыргылдазын, чуулдазын кыска хуусаада организастыг дооскан. Хоюн баштай кыргыдып, чугдурган хойжулар Бай-Тайганың баарында Тура хемниң тайгаларында, чайлагларында барып хонгулапкан. Бригаданың мал эмчизи Владимир Чойгалдың кызымак ажыл-ижин малчыннар мактаар. Бригаданың ниити чедиишкининге ооң киирген үлүг-хуузу дыка улуг. Ынчангаш бригадир Сергек Мандараа, мал эмчизи Владимир Чойгал олар шаңнал-макталга төлептиг болганнар.

Бригаданың хойжуларының көргүзүглери база эрткен чылдардан бедээн. Эрткен чылын чүс хойдан 90 хураганны камгалап алгаш, кожуунга эң дээре түңнелдиглерниң бирээзи болган аныяк хойжу Олег Опаккай бо чылын чүс хойдан 120 хураганны камгалап ап, дук планын база ажыр күүсеткен. Ол районда эң бедик көргүзүг. Ынчангаш аныяк хойжу бо чылын кожуун чемпиону болганы ол. Ону 15 муң акша-биле «Тээли» КБК-ның директору шаңнаан. Чүс хойдан 114 хураганны алган, дук планын 117 хууга күүсеткен Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Мукулай Маадыр-оолду (ол кожуунда база ийиги черде) 10 муң акша-биле шаңнаан. Чүстен 100 хураганны, дук планын 102 хууга күүсеткен аныяк хойжу Владимир Шожунчап 8 муң акша шаңналын алган. Ол ышкаш Карим Чүдүк — 99, Дүмен-Байыр Хертек — 97, Кара-оол Адыг-оол — 87, Ким Сарыглар — 85 хураганны чүс хойдан түс-түсте камгалап алгаш, дук планнарын күүсеткеш база шаңнатканнар. Бир дугаар төрүүр дүңгүш хойдан 84 хураганны камгалап алган, чоокта чаа хойжулаан аныяк хойжу Маадыр Оолаккайны директор онзалап айтып, шаңнап мактаан. Ирт кадарчызы Сентел Саая дук планын 126 хуу күүседип, улуг мал бажын 97 хууга камгалап алган. Ам төрүүр хунан хой кадарчызы Евгений Хүреш-оол дук планын 105 хууга күүсеткен. Сарлык кадарчылары Соян-оол Сенги-Доржу, Орлан Сентел, Ким-оол Салчак, Мерген Байыр-оол, Багай-оол Салчак, Константин Күжүгет олар улуг мал бажын эки камгалап алганы дээш шаңнатканнар.

Эрткен 1992 чылда мал чемин белеткээр планын ажыр күүседип, мал чеминиң быжыг баазазын тургусканы дээш механизастаттынган мал чемин белеткээр звенонуң удуртукчузу Сергей Ногайның моллурга-биле шаңнаан.

Саанчылардан Калдар Оклан-оол бир инектен 708 кг сүттү саггаш, тиилекчи болган. Урап Чамыяң 669, Эля Моңгуш 667, Сайлык Доңгак 606 кг сүттү бир инектен түс-түсте саап алганнар. Бызаа ажаакчылары «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи Хемчик Иргит, Серен Сортай-оол, инек кадарчылары Дуун-оол Иргит, Кан-оол Хертек, Шолбан Олчажык боттарының ажыл-херээнге шылгарааннар.

Ээр-Хавак СБФ-зының тургустунганындан бээр 30 чыл оон чартык чылдың түңнелдеринге үндүрген «Наадым-93»-биле кады байырлап эрттирген. Ынчангаш ферманың аңгы-аңгы чылдарда, ооң тургустунган үезинден бээр эргелекчилеп чорааннар Дүүчүн-оол Күжүгет, Матпак Норбу, Бипиштей Доңгак, Начын-оол Куулар, Алдын-оол Хертек, хоочун саанчылар, ам пенсионерлер Чылбак Куулар, Ыра Мандыт, Караш Сагды, Бады Сагды, Чечек Иргит болгаш ферманың хоочун ажылчыны Серен-Чимит Сортай-оол оларга өртектиг белектерни тывыскаш, өөрүп четтиришкинниң чылыг сөстерин директор чугаалаан.

Шынап-ла, Ээр-Хавак СБФ-зының ат-сураа бүгү Тывага диңмиреп турган үелер турган болдур ийин. Роза, Александра Билчей углашкылар (олар ам бистиң аравыста чок) республикага эң эки көргүзүглүг саанчылар чорду. Олар улус депутадынга соңгудуп, чазак, пленум кежигүннери болуп чорааннар. Ферманың дыка хөй мурнакчылары халас путевкалар-биле шаңнадып, улуг-улуг хоорайларны эргий кезип, Москвада УАЧД-ны барып көрүп, ооң медальдарының эдилекчилери болуп келгеннер.

Тускай эртемниг Борис Хомушку эргелекчилээн ферманың амгы коллективи колдуунда-ла шупту үстүнде адааныывыс хоочуннарның ажы-төлү, оларның ажыл-херээниң уламчылакчылары. Севилбаа Салчак, Любовь Норбу, О. Өнчүр — ферманың амгы хоочун саанчылары ол.

Бирги чартык чылда «Тээли» бүдүрүлге каттыжыышкыны 130 тонна сүттү азы 95 хууга, 16,8 тонна эътти азы 98 хууга, дукту 5,6 тоннаны азы 85 хууга белеткеп бүдүрген. Күрүнеге садып сайгарганы сүт 81 тонна, эът 3 тонна, дук 13,5 тонна. Оон киирген орулга 19 млн. 667 муң рубль болган. Маңаа айытса чогуур чүве чүл дээрге, бир шил газтыг суггнуң өртээ 200 акша турда, бир литр сүттүң өртээ 35—40 акша болуп турары амгы рынок үезинде канчап-даа таарышпас. Көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээн үениң негелдези-биле өстүрерин көдээ чон манап турар.

Ам өске адырларның мурнакчыларын таныштырып көрейн. Трактористер Нарын-оол Конзай, Сергей Чорбаа, Василий Дилгижек, Василий Сарыглар, Хүлер-оол Күжүгет, чолаачылар Борис Соян, Александр Хертек, Шигжит-Сүрүн Сандуу, Сергей Доңгурак, Кан-оол Салчак, суггатчылар Михаил Мандык-оол, Орлан Ногай, Седип-оол Успун, Олег Салчак, Оюн-оол Саая, Декей-оол Күжүгет, Седип Салчак, Ким-оол Дилгижек, Март Чажапаан, тараа чаштырыкчылары Сергей Күжүгет, Алексей Ногай, Калин Карим, Александр Ламажык, каңнакчы Василий Иргит, МТМ ажылдакчызы Олег Дүүчүн-оол, тудугжулар Доржу Ооржак, Стай-оол Сегбе, Шериг-оол Кара-Доңгак, Орлан Дагбы олар түс-түс адырлар аайы-биле мурнакчылар боол шылгарааш, шаңнатканнар.

«Тээли» КБК-зы часкы тарылганы кыска хуусаада бедик агротехниктиг байдалга дооскан. 335 га шөлде тараа культураларын тараан, оон иштинде кызыл-тасты 101, арбайны 76, суланы 158 га шөлде түс-түсте тараан.

«Тээли» КБК бо чылын 1800 тонна сигенни, 2200 тонна силосту белеткээр планныг. Тараан тарааның-даа, чайгаар үнген болгаш тарымал сигеннерниң-даа үнгени эки. Ынчангаш бүгү күштү мөөннеп тургаш, күскү дужутту чидириг чок ажаап ап, келир кыштаглаашкынга мал чеминиң четчир санныг быжыг баазазын тургузуп алыр — кол сорулга ол.

Дук хүлээп алыр черде шыгжагда чыдар ангор болгаш хой дугу база хөй. Чогуур черлер-биле эки дугуржуп, чугаалажып тургаш, дукту аргалыг-ла болза, улуг өртекке садып-сайгарып алырын бодап турарлар.

Малчын өг-бүле бүрүзү кадарган малының чайгы семиртилгезин организастап чорудар, 15 тонна сигенни боттарының күжү-биле белеткеп, кыштаг-хоразының септелгезин чогуур үе-хуусаазында кылып доозар, чайгы үеде сүттен кылган тыва аъш-чем аймааның кышкы курлавырын тургузуп алыр сорулганы салган.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

ЧОННУҢ САНАЛ-ОНАЛЫ

Чарлык дугайында чамдык ажылчыннар: «Харын-даа бо Чарлык озалдап турар, шагда-ла хоойлу-дүрүмнү шыңгыыратпаан болза, мынча көвей кижи амызындан хей черге чарылбас турган. Чамдык дерзиилер кижи өлүрүп кааш, өскүс анай өлүргениниден дора, каш-ла чыл болгаш шииткелден келдерер кээр таварылгалар кайы хей, моон харазында аныяк-өскен чижек ап, амыр чүве-дир дээр херекерлиг үүлгедип чоруп турарлар» — деп саналдааннар.

«Бир эвес хоойлу-дүрүмнү шыңгыыратпаш, кижи өлүрген кижини чон мурнунга шиидип, оларны боттарынга кастырыгаш, боолап шиидип, оваарнып кылдыр кезек кижилерни көргүзүг кылдыр мынчаптар болза, ынчан кижи өлүрер чоруктар чидип боор» деп саналдар үнгүлеп. База ол ышкаш оон-биле чергелештир, оорлар, үптекчилер, күштекчилерни демей көрүп, ылангыя бөлүк күштээшкин кылган улусту амызы-биле шиидерин хераажен чон саналдап турарлар.

Сөөлгү үеде чижек садыгжылар нептерээн, орта ажылдыр кижи чок, кижи бүрүзү улус мөлчүүрүн болап, хуузунга байыксап, бот-боттарын өттүнүп, мен чоонгаш мен дээн ышкаш, чиик өртек-биле бараанны алгаш, ийи-үш дакпыр кара туразында өртээн өстүргеш садар чоруктар көвүдээн. Бо хевээр турар чүве болза, чурт кажан-даа хөгжүвес, экономика кедервес, сөөлгү үеде моол хамаатылар, ажык-биле чугаалаарга, бистиң чуртувусту саза базып, чүк бүрүзүнден шурууп кирип келгеш, янзы-бүрү бараан орнашкан, садыглашкан турар. Улус мөлчүүрү чорук дам барган, олар Хандагайты суурда дыка хей бажыңнарда шуут чурттап туруп алган, оларны кым-даа контрольдап көрбес.

Районнуң чагырга чери, ооң даргазы Болат-оол Ширелеевич Куулар тоомча чок, кызыгаарны шыңгыыратпас, ылангыя Чаа-Суур заставазында моол кайлы черинде моол хамаатылар тыва улусту хелин эттип бастып, [illegible], чамдык бараанны хавырып ап, чаш ажы-төлүг улустарны шак-шагы-биле тургузуп саададып. «Тааңны бээ болчуза, дүген эттирерле бис» дижип, [illegible] чоруктар бар. Бо талазы-биле кызыгаар чуруму бар-ла чүве мийаан, чүге оларны соксатпас чүвел деп саналдар үнгүлеп.

Районда экономика талазы-биле харыылап олурар оралакчы чагырыкчы дарга Кызыл-оол Селенович Ооржак херек кырында мындыг Улус-биле ажылды шуут чорутпайн турар. Районда бажың чок өрегелер өг санай, ол хиреде Хандагайтыда эрги школа ээн, хос курут, үптеп-тонап каапкан. Хайыраан школаны, ооң орнунга ону септеткеш, улус чурттаткан болза, он ажыг өреге безин ынаар шуужуп кире бээр.

Районнуң хамык тудугларын, Солчурда, Хандагайтыда ясли-садиктер чыл-чылы-биле турбушаан, харын удур төктүп бадып, тоймаглаттынып турар. Бо талазы-биле экономика хөгжүдүп, ажыл чорутсун дээн дарга чоннуң акша-хөреңгизин камгалап, коммерсантыларга хыналданы чорудар турбуже, кабинет ээлээринге ойлешкен, бухгалтерлер ажылын билир-ле чүве ыйнаан, ол хамаанчок, отчет үезинде воскресенье, суббота дивейн, ажылдап турар болгай бис дижип турдулар.

Моон алгаш көөрге, ажылчы чоннуң саналдары чөптүг болгаш районда четпестерни кижи бүрүзү эскерип, хомудап турары илдең. Ынчангаш бо талазы-биле ажылды бир-гээр көрүп, чөптүг саналдарны хүлээп алыры чугула.

Кара-Моңгуш КӨШКЕН-ООЛ.

Өвүр район.

БОТТАРЫ АППАРЫП ДУЖААР

Бо чылдың бирги чартык чылының түңнелдери-биле ажыл-агыйлар мурнакчы ишчилерин адап, шаңнап мактап турар. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз база өске ажыл-агыйлар-биле бир дөмей чартык чылда ажыл-ижиниң түңнелдерин үндүрүп, мурнакчыларны адаан. Чүгле малчыннар эвес, хой кыргылдазынга идепкейлиг киришкеннерни база шаңнап мактаан.

Хойжулардан Аркадий Дойнур төрүүр 100 баш хойдан 80 хураганны алыр тургаш, 100 хураганны камгалап алган. Шаңналынга ол «Чедер» баар путёвка-биле, бир сарлык, 60 хураган-биле шаңнаткан. Мария Бавыын — төрүүр 100 баш хойдан 80 хураган алыр тургаш, 85-ти алган. Эки ажылдаан хойжунуң шаңналы — «Чедер» курортче путёвка, сарлык, 40 хураган болган.

Совхоз кыргылданы кыска хуусаада чоруткан. Малчыннар боттарының планныг даалгазын эки күүседир дээш кыргаан дукту чидириг чокка шынарлыг кылдыр күрүнеге дужаарын кызыганнар. Дук дужаар хүлээлгезин малчыннар — Аркадий Дойнур, Мария Бавыын, Даваа Бюрбю, Артур Агар-оол, Кызыл-оол Көк-оол, Максим Чавырык, Владимир Бадарчы, Владимир Чамыян, Самбуу Чооду, Батрижеев Санчат олар күүседип алганнар. Малчыннар ниитизи-биле хойларын кыргыдып алгаш, удур чугдургаш, сериин оъттуг чайлагларынче үнгеннер.

Кыргыкчылар база бодунуң ээлчээнде харысалгазын билип, бир хүнде-ле үш кодан хойну кыргып үндүрүп турганнар. Ажыл-агыйның хой кыргылдазынга идепкейлиг киришкени дээш ясли-садик, контора коллективтерин база бир-бир ирттер-биле шаңнаан.

Совхозта хой кыргыыр ийи пункт ажылдап турар. 12604 башты кыргыыр деп планнаан. Ажыл-агый кыргып алган дугун Черногорскиде дук болбаазырадыр фабрикага аппарып дужаар кылдыр дугуржулга кылган. Аңаа ону боттары чедирип садыглажыр болган. Ынчаарга мен маңаа кыргылдага киришкен кыргыкчылар дугайын чугаалап көрейн. Кандыг-даа ажылдың түңнээр апаар болгай. Совхоз дирекциязы-биле дугурушкаш, кыргыкчыларга шаңналдарны мынчаар тургускан турган бис:

Бирги черни алган кыргыкчыга шаңнал — сарлык. Ирт — ийиги черни алган кижиге шаңнал, кыргылдага үшкү черни ээлээн кыргыкчыны серге-биле шаңнаар. Мындыг янзылыг кылдыр көрдүнген. Акша шаңналдары база көрдүнген. Шаңнал-мактал черле багай эвес, ынчангаш кымның канчаар ажылдаарындан хамаарыжыр мындыг, кыргыкчылар тура-соруктуг, сонуургалдыг, мурнуң былаажып ажылдаан деп болур. Эки ажылдаан кыргыкчыларны совхоз малчыннар хуралынга шаңнаан. Кыргыкчылар аразынга бирги черни Дмитрий Дойнур, Маргарита Чооду, Делгермаа Соруктуг, Иван Дажы олар алган, шаңналга сарлык алганнар. Доңдаш-оол Чагар, Светлана Чооду, Максим Чавырык, Майя Оюн, Людмила Чооду — ийиги черниң шаңналы — ирттер алганнар. Үшкү, дөрткү черни алганнар: Даш-оол Чооду, Суктар Самнаар, Айдын Чооду, Маадыр-оол Төмүр-оол акша шаңналы-биле серге алганнар. Бо чылдың мурнакчы болган кыргыкчыларывыс ол.

Владислав ОЮН.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң кол зоотехниги.

Тес-Хем район.

Эки кижилер дугайында

АҢЧЫ-ДАА, ИВИЖИ-ДАА

Анна Шоюн Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтуң ат-сураглыг ивижизи. Ол — эрес-соруктуг аңчы. Он ажыг чыл бурунгаар Анна Куңгуртуг суурга чурттап, ажылдап тургаш-ла, аңныыр сезону келирге-ле, Кары артында Сенгел тайгазынче аңнап чоруткаш, чамдык чылдарда эр аңчылардан безин хөй диин, киш өлүргеш, олча-омактыг чанып кээп, чыл санында аңчылар хуралынга шаңнадып-мактадып чораан.

Совхозтуң ат-сураглыг ивижизи 1949 чылда колхоз тургустунгунундан бээр иви малдап келген акызы Дизен Иванович Билчейниң аалынга иви малды кадарарын ылап өөренип ап, аңнавышаан чораан, чоокку каш чылда акызы хүндүлүг дыштанылгаже үне бээрге, ооң кодан ивизин хүлээп алгаш, база-ла үре-түңнелдиг ажылдап чоруур. Мурнакчы малчын дээш ону район наадымынга кээп киржирин чалаан. Агаар-бойдустуң багай байдалындан Анна Сурасовна анаа кээп шыдавайн барган. Ооң адында өртектиг шаңнал база бар болган.

Ам коданында 150 ажыг иви бар. Оларның иштинден төрүүрү 90 баш. Олардан Анна ол хире анайны өстүрүп доруктурган. Ол акылары Сарыг-оол Сергеевич Уярай, Дизен Иванович Билчей олар-биле кады иви малдап, олардан иви өстүрериниң, ажаап-тежээриниң арга-дуржулгазын өөренип ап, ажылга эрес-кежээ, тура-соруктуг чоруун көргүзүп чорууру болур. Дуржулгалыг малчын, аңчы Анна Шоюнуң аңнаары улам дендээн. Эрткен сезонда ол 400 ажыг диинни, беш киш өлүрген, акыларын безин ажып каапкан.

Амгы үеде Анна Сурасовна Сенгел тайгазының Кара-Хөл деп черде чайлап, ивизин семиртир талазы-биле таарымчалыг одарлаашкынны чорудуп турар. Ивиниң изиг хүннерде тайганың ымыраа-сээк четпес черлеринге одарладыр. Шала күскээр Кара-Хөлдүң кыдыгларында чаат оъттуг черлерни шилип чорааш, кадарып, одарладыр. Шак мындыг билдилиг одарлаашкынны чорударга, иви мал кыштан хүр-мендн ажар. Анайлары шыырак, хорамчага таварышпас болур дээрзин Анна кончуг эки билир.

— Иви малдың оолдаар үези апрель ай болур. Ол өйде оолдапкан ивилерни хендир-биле баглаар, хүнде 2-3 катап иви оъду элбек черлерже бичин када одарладыр. Шак ындыг ажаалданы каш-ла хонук иштинде чорудар, оон ивилерни анайлары-биле кадып алыр. Одарларны кадарчы кижи баш бурунгаар шилип алыр боор чүве. Иви малдың сула эдержилгези сентябрь айда эгелээр. Ол өйде эң-не кичээнгейлиг ажылдавас болза хоржок. Азырал ивилер черлик ивилерге каттышкаш, тоялап чоруткаш, чиде берип болур. Эдержилге октябрь айда доостур боор чүве. Ол айның 20-ден соңгаар ивилерниң ниити байдалы оожургай бээр. Ол үеден эгелеп аңнаары кончуг таарымчалыг. Аңнап чорааш-даа ивилеримни кадарып, хайгаарап чоруур мен. Чары мунуп алгаш, халдып турда амыр-ла. Диин, киш-даа ооң-биле сүрүп аңнаар кижи мен. Аңныыр сезону келирге, аңнаксаар, сеткил-сагыжым дестүнмейн баар. Аңнаарга, малчыннаарга амыдырал-чурттаалга экижиир чүве-дир, бодумга болгаш школачы уругларымга аъш-чем, идик-хеп садып бээринге акшам четчир. Ол дээрге кызымаккай чоруктуң ачызы-дыр, аңнааш хөй олчалыг чоруур кижи мен — деп, Анна Сурасовна чугаалады.

Аңы-малы катай оъттаан делгем арга-эзимниг Сенгел тайгазының делгемнери иви малды өстүрүп, хайгаараарынга кончуг таарымчалыг чер. Одар элбек болган түдүм, мал өзүген болур. Мыйызы база кончуг үнелиг апарган-на болгай. Бышкактары унты идиктер кылырынга тааржыр, ону садарга орулгалыг болур. Бистиң мында бо үнелиг этти чедир ажылдап кылып, ажыглап шыдавайн турар. Иви мыйызын өртек чедирер дээш март айда негелдеге дүүштүр эвес, багай шынарлыг кезип турарындан ивилер аарып турар чүүлдер бар. Чарылар мыйызын кезер кижилерни тускай өөредири негеттинип келген. Оон ынай эдержилгеге кирер эр ивилерни Иркутск областың бетинде иви азырап, өстүрүп турар черинден орнай солуур ажылды чорудары чугула болу берген.

Сөөлгү чылдарда иви малдың одарлары шала кызырлып турар апарган. Чамдык кадарчыларның ажыл-агыйжы эвес, чалгаа-шүшпең чоруундан бир кодан девискээринге 2—3 чыл иштинде одарладып келирге, чаат дээр оъду төнүп каар. Ооң соонда ол черлерден 9—10 чыл иштинде чаат үнмейн баар таварылгалар бар. Шак ындыг чүүлдерни болдурбас дээш совхозтуң иви мал ажылының талазы-биле тускай эртемниглери ивижилер ортузунга тайылбыр ажылын чорудары негеттинип келген. Иви малдың кадарчызы кижи чаа-чаа одарларже үргүлчү көжүп, ону солуп турарга кончуг таарымчалыг.

Ивижилерниң амыдырал-чурттаалгазын экижидер дээш совхозтуң талазындан ам-даа чугула хемчеглерни чедир боттандырып шыдавайн турарын айтыр херек. Ивилерниң кышкы үеде одарлаар черлеринге бажыңчыгаштарны, чунар-бажыңнарны кылыры күзенчиг болу берген. Бо бүгү чедир кылдынмайн турар чүүлдерниң түңнелинде иви малдың баш саны кудулап турар. Сенгел тайгазында 4—5 кодан бар, ында турум чурттаар чер чок.

Ырак-узак черлерде ажылдап, чурттап чоруур ивижилерниң амыдырал-чурттаалгазын улам экижидеринче угланган чугула ажылдарны чорудары база негеттинип турар.

Хертек КИИМ-ООЛ.

ЧОНГА ТААРЫМЧАЛЫГ

Барыын-Хемчик район чагыргазының социал хандырылга килдизи чоннуң социал хандырылгазын экижидер, пенсия, пособие тыпсырын, ооң төлелгезин экижидер сорулга-биле чогуур ажылдарны чорудуп турар.

Пенсия, пособиелериниң 6 улаа эде санаашкынын кылып, 5211 пенсионерлерге, иелерге пенсия, пособиениң хемчээлдерин өстүрген. Ооң түңнелинде пенсияның ортумак хемчээли 3210 рубльден 14091 рубльге, пособиениң хемчээли 1040 рубльден 2778 рубльге чедир өскен. Эде санаашкынның түңнелинде пенсияның адакы хемчээли 10559 рубль, а үстүкү хемчээли 20 муңдан 38013 рубль четкен.

Ай санында пенсия, пособие төлелгезинге пенсия фондузундан 74 млн. рубльди чарыгдап турар. Пенсия, пособие тыпсып, төлээринден аңгыда, чоннуң социал камгалалын экижидери-биле өске-даа чамдык ажылдарны килдистиң ажылдакчылары чорудуп турар. Чонга социал деткимче фондузундан амыдыралы кызыы, хөй уругларлыг өг-бүлелерге, бот-иелерге, студентилерге, өскүстерге материалдыг дузаны үргүлчү чедирип келген. Ниитизи-биле социал деткимче фондузундан 4 млн. ажыг рубль түңнүг дузаламчыны тывыскан.

Рынок үезиниң берге чадазында чоннуң социал хандырылгазын экижидер талазы-биле улуг сорулгалар бисте салдынып турар. Ону чогуур деңнелинге шиитпирлеп, чондан хомудалдар турбазын дээш шудургу ажылдаарывыстан бүгү чүве хамааржыр.

Бо чылын Ак-Довурак хоорай чагыргазының чанынга бистиң ышкаш аңгы килдисти тургусканы ажылывыска элээн чиигелделиг болган. Килдистиң чамдык дуржулгалыг ажылдакчыларын олче чоруткан бис.

Чылас ТЮЛЮШ,

Барыын-Хемчик район чагыргазының социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи.

ЫНАК АЖЫЛЫН КАГБААН

Светлана Дадар-ооловна Моңгуш Самагалдайның күрүне банкызынга техниктиг ажылчын боор ажылдап эгелээнинден бээр 17 чылдың иүүрүн көре берген. Ынча үр үениң дургузунда ол бодунуң ынак ажылын кагбайн, солувайн, ээ-харыысалгалыг боор, ол-ла коллективинге кызымаккай ажыл-ижи-биле бараалгаан. Банкының иштин-даштын кончуг шевер, арыг-силиг кылдыр аштап-чүлгүп, банкының иштинде ажаап өстүрүп турар чечек-чимизиниң айыраң чаражын, чаагайын черле чүге дейнээр боор.

Чүгле аштакчы боорундан аңгыда, банкының бижик чедирер ажылчын хүлээлгезин ол база ак сеткилдиг-биле кылып, күүседип турар. Светлана Дадар-ооловна бодунуң кызымаккай ажылы-биле, бөдүүн, ак сеткилдиг, улус-чонга дузааргак, сагыш човаачал, ээлдек мөзү-бүдүжү-биле кады ажылдап турар эш-өөрү — банкының албан-хаакчы ажылдакчыларының болгаш база ооң клиентилериниң хүндүткелин кайы шагдан тура-ла чаалап апкан.

Светлана Дадар-ооловна чаңгыс оолдуг, оглу Амыр-Санааның эргим, ынак иези. Амыр-Санаа ам 8 харлыг, авазының улуг дузалакчызы, ынаныжы база идегели. Ол ам 3-кү классче шилчээн.

Эскертинмес мергежилдиң төлептиг ишчизи Светлана Дадар-ооловна Моңгуштуң ажыл-ижинге моон-даа соңгаар улуг-улуг чедиишкиннерни, амыдырал-чурттаалгазынга гас-тежиктиң база ол ышкаш каң дег быжыг кадыкшылды, [illegible] оруктуг күзеп ор мен.

Светлана Дадар-ооловна бодунуң ажылдап турар черинден каш удаа хүндүлел бижиктерин, аас шаңналын база өртектиг белек-селектн ал келген.

Аркадий ӨЛЕТ.

Тес-Хем район.

«Сибириада-93»

ТЫВАЛАР КАЙГАДЫПКАН

Уругларның чурттар аразы деннелдиг Сибириадазы Новосибирск хоорайның 100 харлаан юбилейин таварыштыр аңаа болган. Маңаа холбаштыр көрген, билгенин, хөрээн өйген бодалдарын үлежири-биле Кызыл хоорайның күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы Алексей Ондар редакцияга моорлап келген.

— Июльдуң эге хүннери Новосибирскиниң кудумчуларынга-даа, спортчу ареналарга-даа изиг-ле турган. Сибириаданың киржикчилерин олурткан, дистиништир чыскаалыпкан автобустар «Спартак», СКА, «Локомотив», «Сибсельмаш» стадионнарынче, «Нептун» эштир бассейнче, «Север» спорт комплекизинче углай шуужуптар. Маршрут бүрүзүн КАИ ажылдакчыларының машиналары үдеп чоруур. Делегей чергелиг уругларның Сибириадазынга бичии чаштарның нүүрү дээш дыка-ла хөй акша-хөреңги чарыгдаттынган.

Чоокку даштыкы чурттардан болгаш Россия Федерациязының 75 черлеринден 1800 ажыг аныяк спортчулар Новосибирскиже чыылган. Барык кижи бүрүзү сүй белек чок артпаан. Деткикчилерниң байдырлары ол хире шырак, бай-шыдалдыг болганнары ол. Чижээ, Олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону Александр Каралин тиилекчилерни магнитофоннар-биле шаңнаан. Шаңналдар дөрт муңдан 400 муң рубль чедип турган. Сөөлгү түң Сибириаданың тураскаал медалының өртээн айтып турар. Ындыг тураскаал медальдарны киржикчи бүрүзүнге тывыскан.

«Спартак» стадионну чогуур деннелинге чедир эде дериирингe хоорай бюджединден бир миллиард ажыг рубль негеттинген. Ол чарыгдал 1984 чылда үш миллион хире-ле акша-хөреңгиге деңнежир турган. Бо Сибириаданы эрттиреринге хоорай 120 миллион рубльди үндүрүп берген.

— Уруглар дээш сагыш човаашкын улуг-ла-дыр аа, Алексей Мурзунаевич?

— Чугаа уруглар спортунуң дугайында чоруп турар болганда, экономиктиг нарын байдалдар турзажок, мону шуут-ла чаа эгелээшкин деп санаар апаар. Новосибирьжилерни чүгле Сибирьниң хоорайлары эвес, Россияның өске-даа регионнары ыяап-ла деткиир дээрзинге Сибириаданың организакчылары идегеп турар.

— Тывадан кымнар чорааның таныштыра кааптыңарам?

— Новосибирск хоорайның мэри И. И. Индинoктуң ат салганы телеграмманы баш бурунгаар алган бис. Ында чүгле Кызыл хоорайның бичии спортчуларын чалаан чораан. Акша-хөреңгиниң кызыызын барымдаалап көргеш, спорттуң шупту хевирлеринге эвес, а ТР-де эң-не нептерең оюннарны шилип ап, найысылал Кызылдың шилиндек командазының кежигүннерин дилеп кириптивис.

Үнү чок уруглар аразынга чиик атлетика маргылдаазынга киржири-биле Евгений Манзанов башкының өөреникчилери Люда Булгакова биле Альберт Оюн, спорт мастери Мерген Ооржактың тренерлеп турары 3 оолду грек-рим хүрешке киржир кылдыр, стол теннизи ойнаарынга Тимур Борбай-оол, Шончалай Шаңнаа (тренери Алексей Ондар) олар составтыг команданы четчелеп тургустувус. Тываның төвү Кызыл хоорайның командазынга 10 кижи чорууринга белеткени берген, чүгле чаңгыс үнү чок уруг Людадан өскелери шупту тыва оолдар, уруглар.

Херек кырында чоруур ужурлуг хуусаа чедип кээрге, аныяк спортчуларның саны үш катап улгаткан. Кол өзек командага кымнар каттыжып келгенил? 2 тренерлиг футбол ойнаар 10 оолдар, Нина Кузьминаның баштааны чиик атлетикага киржир 6 уруг, черниң уг-шиин тываларынга маргыжар 2 өөреникчиниң 2 тренерлери—Ильюхиннерниң өг-бүлези. Оларның аразында чаңгыс-даа тыва өөреникчи чогу база хомуданчыг. Ол дугайын июль 14-те үнген «Шынның» дугаарынга Михаил Борбай-оол шын эскерип, тыва чоннуң чоргааралын көдүрүптер командазы чыып ап чадашканынга хомудалын илереткен.

— Бистиң аныяк спортчуларывыс өске үе-чергелери-биле канчаар күжүн шенештилер?

— Миллион ажыг чурттакчылыг Новосибирск хоорайның үстүнде адааным бүгү-ле стадионнарынга спорттуң улуг байырлалы болган болгаш байырлал деп адаары-даа чөптүг, чүге дээрге чүгле арыг спортчу программадан аңгыда, сагыш-сеткил көдүрлүп кээр, эки хөөнү хайныктырыптар солун программазы Сибириаданың киржикчилерин дыка-ла өөртүп, магадаткан.

«Спартак» стадионга инвалид уругларның чиик атлетика маргылдаазы эрткен. Аңаа үнү чок уруглар аразынга Кызылдың төлээзи Люда Булгакова 100 метр хемчээлге чарышкаш, кымга-даа четтирбээн. Ол ийиги бөлүктүң программазынга киришкеш, Сибириаданың чемпиону болуп шылгараан.

3 аныяк мөге боттарының деңзилеринге 3—4 хире дескиндириг эрткеш, түңнел оюннарже кирбейн барза-даа, эки хүрешкен деп бедик үнелелди специалистерниң талазындан алган.

Футбол, чадаг чарыш, черниң уг-шиин тываларынга чүгле чирик дуглаан бис.

— Спортчу чедиишкиннер билдингир-дир. Ынчаарга хүлээп алышкын кандыг болду, Алексей Мурзунаевич?

— Сибириаданы дээди деңнелге организастап эрттирериниге өөрүп четтиргенимниң чылыг сөстерин чугаалаксаан мен. Улуг-улуг заводтарның дыштанылга бажыннарынга чурттап турдувус. Кайнаарда баарда, автобустарны КАИ үдеп чоруур. Хүнде 5 катап чемгерер. Эштир чер мырыңай чанывыска турду.

— Сибириадага чорааныңарга хамаарыштыр чүнү түңнеп чугаалап болур силер?

— Бир-ле дугаарында демдеглеп каар дээн чүүлүм—шаңнал чок кым-даа артпаан. Чадаг чарышка тиилээн Люда Булгакованың алдын медалының кырынга Тимур Борбай-оол уран чүүл көрүлдезинге киришкеш, база бир алдын медальды чаалап ап шыдаан. Шончалай Шаңнаа тыва улустуң «Ээлдек шыңгыраажык» түңнел концертче кирип танцылаан. Моон алгаш көөрге, Тываның адын чүгле спорт-биле эвес, а уран талантылыг аныяк салгалы база кая-даа камгалап шыдаар ышкажыл. Тимурнуң сыгыт, хөөмейи, Шончалайның тыва национал танцыны күүсеткени жюри кежигүннерин, көрүкчүлерни кайгаткан. Азия диптиң төвүнден барган тыва уругларның уран талантызын чыылган чон магадап ханмаан. Тыва уруглар Сибириаданың киржикчилерин, чыылган чонну кайгадыпкан.

Чоруур үези чедип кээрге, кижи саны үш катап көвүдей берген команданы хевирлээринге Күрспорткомитеттиң төлээзи Н. А. Коротаева хол тудуп холгаарлап киришкедаа, ажы чок артык «гастролерларны» шилиидек команданың составы-биле кады ап чорааныңа удур мен. Ол Абаканга чедир авазын үдеп чорду. Ийи-ле саңныг спортчунуң тренери бооп кирген Ильюхин кандыг-ла-бир курорт баар дээн чүве-биле дөмей кадайын, уруун эдертип алган болду.

Үстүнде адын киргеним Наталья Андреевна Коротаеваның ырак чер чорууруга, ылангыя бичии уруглар аразынга аажы-чаңының эпчогун, алызындан алыксак-чиксээн база бо чорааш эскердим. Сибириаданың киржикчи бүрүзүнге тураскаал сүй белектер кылдыр сумкалар үлеп турда, оларның иштинде «согажалай» суп каан чиик өртектиг барааннарны безин бериксевейн баар чыты хөөнүг турганын судалдыг холувус-биле тудуп, сүтлүг караавыс-биле көрдүвүс.

Сибириаданың сагыштан ыравас чылыг хүннери ооң киржикчилериниң угаан-бодалынга кажан-даа уттундурбас чырык тураскаал кылдыр артып каар боор.

Даңзы САЛЧАК
чугаалашкан.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ачавыс **Борбак Енланович ОНДАР** август 2-ниң хүнүнде 61 харлаан. Ол бистерниң 10 уругнуң адазы болгаш 8 чаштарның кырган-ачазы бооп турар. Ачавыс шагда-ла «Сүт-Хөл» совхозтуң директорунга Евгений Соловьев деп кижи ажылдап турда-ла, аңаа автомобиль чолаачызы бооп ажылдап эгелээн. Ынчангаш бо хире үр үениң иштинде ол-ла олчаан ак сеткилдиг ажылдап, арат-чонунга хүндүткелди чедип ап, шаңнал-макталдыг бооп келген кижи.

Ачавыс амгы үеде ававыс Байыр Доскаараковна-биле недээн Сүт-Хөлдүң Үстүү-Ишкинде Хүүректиг деп черниң шыпшык бажында боттарының хуузунда мал-маганын нарып, чайлаглап олурар улус.

Ынак ачавыстың төрээн хүнүнде ооң ам-даа бистерниң аравыска үр-ле чурттаарын, каң дег кадык-шыырак боор, аас-кежиктиг, арнында хүлүмзүрүү үргүлчү олчаан чорууруй чүректеривис ханызындан күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле уруглары: Кулагашевтерниң, Монгуштарның, Ондаоларының өг-бүлелери болгаш уругларының уруглары — Шораана, Анжела, Антошка, Болат-оол, Эртине, Мерген, Анила, Долаана, Аржаана.

◆ ◆ ◆ ◆

Бистиң ынак ававыс **Араптаң Өлзеймаа** августуң 4-те 50 харлаар. Ававыс бүгү назынында саң-хөө албан черлериниң шугумунга ажылдаан. Амгы үеде ол Чадааның материал-техниктиг хандырылга черинде кол бухгалтер. Ававыс бистерни, үш кысты болгаш үш оолду өстүрүп, кижизидип, амыдыралдың оруунче киирип турар. Бистер ававыска кезээде чоргаарланып, оон бүгү-ле эки аажы-чаңын дөзеп ап чоруур бис.

Ававыстың юбилейиниң хүнүнде аңаа эң эки чүүлдерни, каң дег кадыкшылды болгаш ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун солун дамчыштыр сеткиливис ханызындан күзеп турарывысты илередип тур бис.

Кыстары Айлаң, Байлак, Ноябрина, оолдары Аяс, Алдын-Херел, Шолбан, күдээзи — Сергей.

ЧАРЛАЛДАР БҮРОЗУ

ИНВАЛИД УРУГЛАРЖЕ САГЫШ САЛЫР

Чоокку чылдарда карак талазы-биле инвалид болгаш бүлүртүң көөр уругларга тускай школа-интернатты ажылдар деп турары-биле холбаштыр Тыва Республиканың караа четпестер ниитилелиниң баштаар чери республиканың бүгү девискээринге карак талазы-биле инвалид уругларны болгаш бүлүртүң көөр школа назы четпээн база школа назылыг-даа уругларны учёт-ка алыры-биле холбашкан ажылдарны чорудуп турар.

Ынчангаш караа көзүлбес инвалид болгаш кошкак көөр уругларның ада-иелерин болгаш дөргүл-төрелдерин ындыг уругларның дугайында тодаргай дыңнадып, фамилиязын, адын, адазының адын, назы-харын, социал байдалын, кадыының байдалын, чурттап турар черин тодаргай айытпышаан, ол бүгү дугайын дараазында адресче чорударын дилеп тур бис.

АДРЕС: Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда № 2 бажың, № 54 квартира. Тыва Республиканың караа четпестер ниитилелиниң баштаар чери: телефон № 3-28-46 азы караа четпестерниң школазының консультация чериниң эргелекчизи В. В. Аксенова. 6-11-18.

◆ ◆ ◆

АКША-ХӨРЕҢГИҢЕР УЛАМ КӨВҮДЭЭР

«Время-инвест» компания силерниң капиталыңарны иделгелдии-биле шыгжап, камгалап бээр. Чыл санында дивидендилер 150 хуу чедип турар.

«Время-инвест» компаниязының ачы-дузазын ажыглаңар!

АДРЕЗИ: Кызыл, Красноармейская кудумчузу, бажың № 170—63. Телефон: 2-48-24.

● ● ●

«АТАП»-ТЫҢ АВТОМОБИЛЬДЕРИН САДЫП АЛЫҢАР!

Янзы-бүрү өнчүлүг бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының болгаш хуу кижилерниң кичээңгейинге!

Минусинск хоорайның «АТАП» акционер ниитилели (№ 11 автобааза) моон адаанда чаа чүък автомобильдерин бүгү хевириниң бүдүрүлгелеринге болгаш хуу кижилерге садып турар:

ГАЗ 3307 (борттуг)
ГАЗ 33073 (шывыглыг)
ГАЗ 3307 (самосвал)
ЗИЛ-ММЗ 554 (самосвал)
ЗИЛ-431410 (борттуг)
ЗИЛ-433362 (шассилиг)
ЗИЛ-433100 (дизель)
ГАЗ-6611 (дизель).

Автомобильдерин кылган заводтуундан чиик өртектер-биле садар бис. Садып алгай соонда, автомобильди Минусинск хоорайда складтан кээп алыр. Төлевириниң хевири кандыг-даа бооп болур. Автомобильдерни мөңгү-биле садып алыр болза чиигелделиг болур.

НИИТИЛЕЛДИҢ АДРЕЗИ: Минусинск хоорай, «АТАП» акционер ниитилели (мурнунда № 11 автобааза), телефон № 2-02-24.

* * *

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭҢГЕЙИНГЕ!

Бистиң бүдүрүлгениң дараазында бараaннары кижи бүрүзүнге эргежок чугула, ынчангаш оларны садып алырын сүмелеп тур бис:

— какао, соктар, ижер суксуннар, соус, мүннер;

— магнитофоннар, соодукчулар, телевизорлар, электр-биле ажылдаар хөнектер;

— сиген кезер, кезектиг болгаш ол чок-даа мотоблок, «Москвич-ИЖ-2715» автомашина-шиньон (4,7 миллион рубль), а ол ышкаш автомашина эжиктери, чалгыннары, оларга капоттар, «ГАЗ-3102 «Волга» (1987 чылда үндүрген, 10 миллион рубль);

— демир, ыяш болгаш пластмасс савалар;

— РИКО М-100, РС-2 ксерокстарның тонерлери.

Бистиң телефоннарывыс: №№: 3-35-24, 3-35-44.

● ● ●

Барын-Хемчик районнуң Шекпээр ортумак школазының 8-ки клазын 1981 чылда, 10-гу клазын — 1983 чылда доосканнарны бо чылдың августуң 7-де, 12.00 шакта ол школа чанынга чыглырын чалап тур.

ЧАҢГЫС КЛАССЧЫЛАРЫ.

КИНО

АВГУСТ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мен чоруй баарын аазаан мен» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда; ВИДЕОЗАЛ: «Дезер чер чок» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ыяштар кудумчузунда коргунчуг чүүл» 13.00, 17.00 шактарда; «Люми» 15.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ыт аас-кежии» 9.00, 10.30 шактарда; «Ызыгуур салгаан кылык» 12.00, 13.50, 15.40, 17.30, 19.20 шактарда.

ЧАГЫДЫШ АЛДЫВЫС

Кызылда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының интернадында чурттап, ажылдап турарлар бо чартык чылдың солун чагыдылгазынга шыдаар-ла шаа-биле киришкен. Күрүне азыралында база пенсиязының 20 хуузун алыр кырганнар безин 3—4 аңгы солуннарны чагыдып алган. Ниитизи-биле 68 кижи янзы-бүрү солуннар, журналдарның номчукчулары болган. Өртээ аар-даа болза, «Шынны» безин 28 кижи чагыдып алган.

Моон аңгыда интернаттың номчулга залынга, библиотекага төп болгаш республиканың 25 янзы-бүрү солун, журналдарын ында чурттап турар кырганнар номчуур аргалыг. Мында номчулга залы бар-даа болза, чамдык чурттакчылар (азыралдыкчылар) аңаа чедип шыдавас. Бо талазы-биле ажылдарны библиотекарь Ш. Күнчеп ак сеткилдиг чорудуп, оларга солун, сеткүүлдү үргүлчү номчуп, чыдар өрээлдеринге эккеп берип турар. Оон-биле чергелештир көктеп каан солуннарны бүдүү адырып аппаар, билдинмес, кара сагыштыг кижилер база тыптып келген. Бо кырганнар безин таакпы садып тыртарынга дөңгүп-даңгып чедер акшазын чыып, мөөннеп тургаш, номчуур солунун чагыдып ап турда, ол оор кижилерниң ыядыр арыннары канчап барган чүве ийик. Аргалыг-ла болза, акша-көпеекти харамнанмайн, боттары-ла чагыдылгадан кылып алза таарымчалыг болгу дег. Ажыы-биле чугаалаарга, бир шил «хоран»—водка өртээ 200 рубль турда, «Шынның» чартык чылда өртээ 700 рубль болдур ийин. Араганың ажыы чүл, ооң орнунга солун, сеткүүлден чагыдып алгаш, үениң өскерилгезин, чоннуң сеткил-бодалын оон номчуп, өөренип чорза кижиге ажыктыг эвес чүве бе?

Василий УЙНУКАЙ.

ХАМНАР ЧАА ДАРГАЛЫГ

«Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейинге хамнарның «Дүңгүр» ниитилелиниң хуралы болуп эрткен. Аңаа 16 кижи киришкен. Хуралга хамнар ниитилелиниң болгаш ооң даргазы Белек-оол Ондарның дугайында дыңнадыгны республиканың хамнар ниитилелиниң президентизи, чогаалчы болгаш эртемден М. Б. Кенин-Лопсан кылган.

«Дүңгүр» хамнар ниитилелиниң баштаар чериниң даргазынга Валентина Монгуш соңгуткан. Чаа даргага чогаадыкчы чедиишкиннерни хамнар күзээн.

Бистиң корр.

ҮЕНИҢ ШЫРАЙЫ

(Уланчызы. Эгези №№ 137, 139 «Шында»).

Часкы хову ажылдары кидин түлүк эгелээн. Агроном Огурцов бригадири Эрес-биле кады часкы тарылганы бедик агротехниканың чурум-сагылгазы, негелдези-биле кончуг кызымак чорудуп турганнар. Бир-ле катап база-ла олар бригада төвүнче бар чытканнар. Огурцов ора, мынча дээн:

— Мен сеңээ улуг чагыг кылыр мен, сеңээ база дузалажыр мен, күүседир эвес сен бе, Эрес.

— Чүү чүве ирги, Федор Иванович?

— Тарылга чаа эгелеп турар болгай, бажының чанынга ногаа олуртур-дур. Рассаданы бажында белеткеп каан мен. Ынчангаш сени өөретпишаан, сээниңге кады ажылдаар бис. Мен бо чылын бажынымга бодум ногаа тарывас мен — деп Федор Иванович шала салдынчак-даа ышкаш чугаалаан. Чүү дээринер ол, Федор Иванович, — деп, Эрес кайгап айтырган.

— Часкы сезон ажылдары доостурга-ла, соңгаар чуртумче чоруур мен.

— Чүге Федор Иванович? Мен черле бүзүревейн тур мен. Бистиң колхозту бо хире сегидип кааш, ынчап баарыңарга болур бе?—деп, Эрес шуут-ла кайгай берген.

— Бо черниң агаарынга таарышпас-тыр мен, кадыым баксыраар, хоржок-тур мен. Ынчангаш чоруур апаар мен, Эрес.

— Амдыгааштан эгелеп эмчилеп, курорттап, аржааннап көрүңер, Федор Иванович. Силер чоруй баар болзуңарза, бистиң колхозтуң чону ат болганы ол. Силерни колхозчулар хүндүлээр, силерниң чагыг-сургаалыңарны дыңнаар, силерден чон чарлыр хөөн чок болгай, бодап көрүңер, Федор Иванович — деп, Эрес ээрешкен байдалдыг сөстерни эдип турган.

— Ажыл-агыйны, ылангыя хову ажылын эки башкарып кааш, сезон эрте бээрге, бодаңып көөр мен. Кол-ла чүве—бодунуң ногааны кончуг азыраар эвес бе, Эрес — деп чагып каан.

Ол хүнден эгелээш, Эрес тудуг бригадири, каты Калчан ашак-биле бажыңының хериминиң иштинге Федор Ивановичиниң айтышкыны, сургаалын ёзугаар ногааларны тарып олуртуп, өстүрүп эгелээн.

Чингисмаа Кызылдың башкы училищезинге өөренип тургаш, дөрт чылдарның дургузунда хөй-ле оолдар болгаш кыстар-биле таныжып ап, чаа-чаа чүүлдерни дыка-ла хөйнү билип алган. Башкының тускай эртемин чедип аарда аңаа аңаа-ла сагыш ышкаш, каалама орук турбаан деп чүве билдингир-ле болгай. Чингисмаа ол чылдарда башкыларының айтып, өөредип турганын кызымаккай шиңгээдип ап, бодунуң алыс чуткулдуун өөрүнге көргүзүп, башкыларынга мактадып турган. Ынчангаш ол доозарының күрүне шылгалдаларын чүгле беш демдектер-биле дужаап, кызыл дипломну холга алган.

Чингисмаа эш-өөрү-биле ээжок өөрүп-хөглеп, кажан-даа уттундурбас кылдыр байырлажып турган. Доозукчулар баар школаларынче дораан аъттанып эгелээннер. Чингисмаа автобус биледин ийи-үш хонук бурунгаар садып алган болгаш аалынче телеграмма база чорудупкан.

Чогуур үе-шагы келирге, эртенгиниң автобузу-биле Чингис хап үнүпкен.

Бир-ле эртен колхозтуң чиик машиназынга олурупкаш, Эрес Кызыл-Мажалык кайы сен дээш доозунуң бурулады тутсуп бады барган. Ол Кызылдан телеграмма алган. Чингисмаа педучилищени дооскаш, өскен төрээн «Булагынче» чоруп олурары бо. А Эрес ынак кызы Чингизин уткуп алыры-биле район төвүнге халдып келгеш, автовокзалга манап турган. Дүъш эрте дүжүп чорда, чеди шакта Кызылдан үнген автобус чогуур үе-шагында Ак-Довуракка чедип келген. Оон башкы училищезин дооскан аныяк башкы, чараш кыс Чингисмаа бо-ла үнүп орган.

— Эки келдиңер бе, Чингис?—деп, Эрес ооң холун туттупшаан, мендилээн.

— Орук-суур эки келдивис. Че, кайы хире турдуңар, Эрес — деп, Чингис каттырымзап туруп айтырган.

— Бисте-даа чүү боор, часкы хову ажылдарынга-ла дүвүреп чоруп турган бо-ла-дыр бис — дээш, Эрес машиназынче холу-биле айыткаш:

— Хөлгевисче саадавыт, Чингис — дээн. Машинаның башкарыкчызы ТАР үезиниң баштайгы чолаачыларының бирээзи Ооржак Шырып деп кижи, машинаның чолаачы олурар талазынче эжиин ажыткаш, Чингисти олурткаш, артында олурар черже Эрес кире халаан. Делгем Барлыкты кежир «Булак» колхозче углай машина караңнадыпкан. Адыр-Мажалык аразын эртип чорда:

— Тарып каан ногааларың, картофелиң кайы хире үнүп тур, Эрес? — деп, Чингис айтырган.

— Помидор, огурец, капуста, кулча дээш, бо чүвелерниң өзүп турары хелчок чаагай-дыр ийин.

— Баргаш, ол сээң огородуңну ажаажыр мен ыйнаан дээш, артында орган Эресче Чингис хүлүмзүрүп каан.

— Аваң мырыңай ол талазы-биле мергежип турар, шуут мастер бооп бар чыдар-ла болгай — дээш, Эрес каттырып каан.

— Авамның башкарылгазы-биле ногаа ажаалдазын чорудар-дыр мен аа?— деп, Чингис баштактанган.

— Ой, шынап, Шончалай чоп сээн-биле кады келбээни ол, Чингис?— деп Эрес айтырган.

— Орлан биле Шончалай даарта кады келир улус.

— Кызыл-биле аразынга Орланның кыш-чай чок аргыжып келири магалыг-ла кижи-дир ам.

— Сен база канчап ындыг ийик сен?

— Ынакшыл-дыр ам канчаар, Чингис.

— Ой, эжен, Эрес. Часкаар Орлан адазы-биле канчангаш бажыннадыр чедип турганнары ол, оңу чугаалап көрем — деп, Чингис дилээн.

— Хөк болган чүве боор, мынчанган чүве-дир ийин — дээш, Эрес уламчылаан:— Энир чылын күскээр чайын Орланның адазы Хүлер-оол ашак Моолдуң та кайы аймаандан чүве, инектер сүрүп келген чүве-дир. Ынчангаш чоок улустарынга чаңгыс-чаңгыс кылдыр үлеп каан. Көдээ чонда хөй мал тудуп турар улус бар эвес, чүгле малчыннар дээрден башка, чон шупту Устав ёзугаар каш чүве арттырып алгаш, шупту малын колхозка салып алган-на болгай. Чамдык колхозчулар колдуунда-ла хууда малы чок апарган үе ышкажыгай. Ынчап кээрде чамдык мал-маганныг апарган улус дораанна көскүлен болу бербес чүве ийик бе. Чамдыктары артыктай-даа бердилер-ле ыйнаан. Ынчангаш шагдаа черинге чайгаар-ла дыңналы берген. Бо чылдың часкаар чай турда, Орлан бир-ле кежээ адазы-биле чугаалажы берген:

— Ачай, ам бистиң неллирзивисти азы кайы-бирээзивисти бажыңнаар хире апарган-дыр — дээн.

— Чүңү билдиң, оглум.

— Моолдан инектер эккелген кижи-дир сен. Кызыл-Мажалыктың шагдаа чери билип каапкан, истелге эгелээр деп турар-дыр — деп, оглу адазынга ынча дээн. Шынында Орлан адазының ол кылган херээн буруу шаап, кажар арганы ажыглааны ол-дур ийин.

— Мындыг-дыр оглум, ам шуут бо-ла шактан эгелеп хөделбес болза хоржок апарган-дыр. Мен бо даңны атсы улуста берип каан инектерни бөлгеш, «Аян» колхозтуң сүт-бараан фермазынга аппарып дужаап бээр мен. Ынчангаш эртен кожууң даргазы Сендашка илеткеп каар мен — дээш, Хүлер-оол ашак чүгүрүк бора аъдын мунгаш, тутсупкан. Ол даңны атсы хөделгеш, даңгаар эртен кужур Хүлер инектерни фермага эккелгеш, дужаапкан. Эртен албан шагы чедери билек, ашак кожууң даргазының кабинединге киргеш, кылган чүүлүн ынчалдыр илеткеп каан. Хүлер-оол оон чоруткаш, шагдаа чериниң начальниги Сүгдүрге келген. Ашак начальникке мынча дээн: — Аян-Хем бажынга чылгы кадарып чоруп турарымга, беш-алды саң кезек инектер оъттап чоруур чүве чораан. Ол-ла инектер ийи-үш хондур мээң кадарып турган чылгым чоогунга хүнзеп-хонуп турар боорга, чакпыыл инектер-дир дээш, «Аян» колхозтуң сүт-бараан фермазынга дужаап берген кижи мен ийин дарга — деп, ашак чугаалаан. Сүгдүр баштай райкүүскомче долгааш, дарга-биле чугаалашкан. Элээн болганда, майор Сүгдер Хүлер-оолга мынча дээн:

— Эш, Хүлер, ол инектерниң ээлери тывылгыже ферманың инектери-биле кады хайгаарап көөр-дүр, шүүме — дээш Сүгдүр улаштыр:

— Чакпыыл инектер тып эккелгениң дээш улуг байыр чедирип тур бис, эш Хүлер — дээш, оон эктин часкааш, байырлажып чанган.

Хүлер-оол адашкылар дугайында бичии чугааны Эрес мынчаар дооскан. Оон соонда ТАР-ның баштайгы хоочун чолаачыларының бирээзи Ооржак Шырып мынча дээн:— Хүлер-оолду чүгле «Булакчылар», «Аянчылар» хамаанчок, бүгү Тыва билир кижи боор. Ынчангаш ТАР-ның кайгал Хүлер дээр болбас ийик бе. Хүлер-оол кайда келген болдур, улуг-аныяк чон ында чыылган турар. Ол хөөреп, чугаалап турда, кижи шуут кайгай бээр. Ол оор-аар деп чүве черле кылбас. Ол үеде Хүлер ашактың ынчап барганының бир чылдагааны — чаа колхозтуң ажыл-амыдыралы эки хөнүвейн турганында болдур ийин. Чамдык колхозчулар азырап алган ийи-чаңгыс малы чок, хол куруг артып калгаш, берге байдалга таваржып турган үези ол. Ынчангаш ындыг кижилерге биче-бача-даа болза, дуза көргүзер бодал-биле ынчап турганы ол деп бодаар мен — дээш, Ооржак чугаазын төндүрүп каан.

— Шаанда ол Хүлер-оол ашактың кадайы кончуг мөге-шыырак кижи чораан дээр чүве болгай, ол шын бе, Ооржак?— деп бичии болганда Эрес айтырган.

— Ол шын-шын, ону караам-биле көрген кижи-дир мен. Хүлер-оол ашак сүг ынчан бистиң өглеривис-биле кожа турган чүве. Бир-ле кежээ аалдың кадайлары инек саап турган. Ол үеде буталар инек сагдырбастааш туруп берген. «Чоп кончуг моомалар боор бо» — дээш, Хүлер-оолдуң кадайы бир улуг хүрең буганы шыкка ийи мыйызындан туткаш, час ойтур октааш, шала чоогалдыр черге мыйыстарын шыкче кийр шашкылап каарга, буганың дөрт даваны дырбаңайнып чыдар чүве болгай. Ат болган-на күштүг кадай чораан. Ол кадайның мөгезиниң дугайында чугааларны хөйнү дыңнаан кижи-дир мен» — деп чолаачы Шырып Хүлер-оол ирей-кадайның дугайында чугаалап, халдып орда суур чедип келген.

Уруунуң кээрин манап орган Селиң кадай аңаа чугаалажып орган өөрү-биле машина келирге бажыңдан үне бергеннер. Чаа эртем дооскаш келген кызын ава уткуп ап:

— Чассыг кызымны, кайы хире келдиң, уруум? — деп айтырбышаан, ошкап-тыттап эргеледип турган.

— Эки келдивис, авай, эки-эки — дээш, Чиңгис авазын чедип алгаш бажынче кирипкен.

Аъш-чем чүвени авазы белеткеп каан. Ынчангаш уруу, күдээзин база чолаачыны столга олурткаш, шайладып эгелээн:

— Кайы школага ажылдаар-дыр сен, уруум? — деп ава айтырган.

— «Булак» школазындан өскээр кайнаар баар мен, мен авай.

— Кызылдан Шончалай эжиң-биле кады келдиң ыйнаан, уруум?

— Ол душтуу оол Орлан-биле кады эртен келир улус.

— Хүрегенниң аал-ораны, ада-ие улузу кайдал, уруум? — деп Селиң кадай улам ханылап-ла орган.

— Эрес-биле кады шериг албаны эрткеш келген. «Аян» колхозтуң кижизи-дир. Шериг чорууруунуң мурнунда-ла, бичиизинден ачазы-биле кады чылгы кадарып турган. Шеригден келгеш улаштыр чылгы кадарып турары бо-дур, авай.

— По-ох, хайт, кужур оглумну, чажындан-на мал ажылынга салымныг төл-дүр ийин але, уруум. Шайлап каапкаш, Чингис тура халаан:

— Ажаап турар ногааларыңны көрүксеп тур мен, авай — дээш, Эрес-биле недээ үне халышканнар. Ол ногааларның болгаш картофельдиң үнүжүнүң чаагайын улус кайгап турар. Кончуг Федор Ивановичиниң киржилгези-биле кылган чүве ындыг болбас арга-даа чок.

— Аваң бо ногааны ажаар, өстүрерин шуут өөренип калган-на болгай, Чингис. Эгезинден олуртуп, эртен эрте чылыг сут-биле суггарып, өске бок үнүштерин арыглап-аштап турда, шуут мастер бооп бар чыдар болдур ийин — деп, Эрес чоргаарал-биле чугаалаан.

— Кайы хире-дир, авай, шуутуг чүве-дир бе?

— Кайы хире деп чүү дээр оңу, уруум, бо улустар айтып, өөредип турар чүвени аан. Шынап-ла, чаш уруггулаштыр кончуг-ла ажаар чүве чорду моон, уруум — дээш, ава ында турган улусче эргилдир көргүлээн.

— Федор Иванович канчап турарыл, Эрес?— деп Чингисмаа айтырган.

— Ам-даа мында кылыр чүүлдерим бар, оон ынай силерниң кудаңарны эрттиргеш-ле чоруптар боор мен — дээр кижи болгай. Оон ынай Ивановичиниң бир-ле чагыы бар, ынча дээнин ам канчаар база чугаалаар бе, канчаарыл, Чингис? — дээш Эрес каттырымзап көрүп турган.

— Ой, чиктиниин, солун чагыг хире-дир, чугаала-чугаала Эрес — деп, Чингис дестүндүрбээн.

— Силерниң баштайгы божаан урууңар оол кижи болза Огурцов, а кыс кижи болза Капустина дээр силер дээн кижи — деп, Эрес чугаалаарга, ында улус каттыржып-ла эгелээн: «Ой, чаптанчыын але?»-даа дижир кижилер бар. Кончуг-ла таарыжыр аттар-дыр-даа дээрлер бар. Адак соонда авазы тургаш мынча дээн: «Бистиң «Булак» колхозту кончуг сегиткен даргавыстың адаан адын уруумнуң баштайгы оглу азы кызын ынчаар адаар мен» — дээн. Шынап-ла, энир чылын, бурунгу чылын-на ындыг аттар тыптып кээп турган. Ылангыя суму даргазы Саая оглун Огурцов кылдыр адаан болгай. «Булакчылар» оңу шупту билир.

Чингис Кызылдан кээрде хырны чаа-ла билдине берген келген-не болгай.

(Уланчылыг).

Дыртык ДОНГАК.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк» № 363505.

Үндүрүкчүлери: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА, «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34.19; — 3-34-98: үлетпүр — 3-34-49; 3.36-73: кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39.15; 3.34-57: медээлер болгаш спорт —3-36-82: 3.34-57: оңулга-- 3-34.39: 3-34.93: чагаа—3.39.03: корректорлар — 3.41-23. үндүрүкчүлер—2-27.41: солун келбейн барганда — 3.57.92: 3.14-94: бухгалтерия — 3.37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 18.199. Индекс 54240. Чагыг № 143.